Jelena Jorgačević Kisić

Jedni smo drugima na dobro dati

Devet razgovora o sebi i svima nama

Jelena Jorgačević Kisić

Jedni smo drugima na dobro dati

Devet razgovora o sebi i svima nama

Muftija Salem ef. Dedović
Episkop Grigorije Durić
Nadbiskup Stanislav Hočevar
Muftija Mustafa ef. Jusufspahić
Episkop Ilarion Lupulović
Fra Marko Oršolić
Đakon Branislav Rajković
Fra Iko Skoko
Nadbiskup Mate Uzinić

Beograd, 2023.

JEDNI SMO DRUGIMA NA DOBRO DATI
Jelena Jorgačević Kisić

IZDAVAČ
Fondacija Konrad Adenauer

ZA IZDAVAČA
Jakov Devčić

Copyright © 2023, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd

Svaka dalja upotreba – umnožavanje, prevođenje, snimanje na mikrofilm, kao i čuvanje i obrada na elektronskim uređajima – nije dozvoljena bez pristanka Fondacije Konrad Adenauer.

LEKTURA
Živana Rašković

GRAFIČKO OBLIKOVANJE I SLOG
Ivan Hrašovec

FOTOGRAFIJE
iz privatnih arhiva sagovornika

ŠTAMPA: Publish, Beograd
Tiraž: 200

CIP zapis je dostupan u elektronskom katalogu Narodne biblioteke Srbije
ISBN 978-86-86661-96-8
COBISS.SR-ID 107779849

Sadržaj

Put ka boljem svetu 5

Sve osim zajedničkog života vodi u sunovrat 10
Muftija Salem ef. Dedović

Hristos nije išao lakšim putem 30
Episkop Grigorije Durić

Niko ne može sam da spasava 48
Nadbiskup Stanislav Hočevar

Da manjine vode svet, nikad ne bi bilo rata 70
Muftija Mustafa ef. Jusufspahić

Ranjivost nas čini bliskima 88
Episkop Ilarion Lupulović

Jedino je slobodan vernik pravi vernik 108
Fra Marko Oršolić

Pamtim žrtve, zaboravljam zlo 126
Đakon Branislav Rajković

Dobro se mora udružiti 144
Fra Iko Skoko

Treba da tražimo oproštaj i svakoga dana da opraštamo 162
Nadbiskup Mate Uzinić

O autorki 183

Put ka boljem svetu

Godinama pišem o religiji i, u tom kontekstu, razgovaram sa verskim predstavnicima iz zemalja bivše Jugoslavije, ali i sa onima iz Evrope. Čitam relevantnu literaturu i posmatram zbivanja unutar verskih zajednica. Zbog svega toga, teško se otimam utisku da je medijsko izveštavanje o njihovom delovanju u najmanju ruku redukovano. Crkve i verske zajednice često se predstavljaju u crno-belim bojama – ili su bezgrešni branioci nacionalnih identiteta ili zaostali delovi društva koji se protive slobodi, napretku i pomirenju i čiji glas u javnoj sferi ne treba ni da se čuje. Ta se slika ogleda i u svođenju celokupne crkve ili verske zajednice na jedan ton i jedan stav, kao da unutar njih ne postoje različita mišljenja i, na kraju krajeva, sasvim različiti ljudi.

Takve diskurzivne predstave nisu posebnost samo ovih prostora. Naprotiv, nije retkost da je pogled na *nas* sa strane u raznim tumačenjima prošlosti i analizama sadašnjice, upravo (kognitivno) *zarobljavanje* regiona. U površnim

i opasnim tumačenjima izvesnog broja domaćih i stranih autora, uloga religije u bivšoj Jugoslaviji isključivo ima negativan tretman – da stvara ili makar podstiče sukobe.

Ovaj narativ previđa sve one mirotvorne inicijative i pojedince koji su ulagali i ulažu velike napore da ljude povežu i da (se) rane zacele. Previđa i dela i poruke verskih predstavnika – ali i vernika – koji pomažu Drugom, autentično žive (međureligijski) dijalog i ne misle da je različitost izvor svih zala. Naprotiv.

Ideja ove knjige – odnosno projekta koji je podržala Fondacija Konrad Adenauer (KAS) u Srbiji i Crnoj Gori – jeste da pokaže kako je prava vera, upravo prema rečima jednog od sagovornika, vera koja spaja ljude.
Takođe i da omogući da se dalje čuje glas onih predstavnika crkava i verskih zajednica koji ispunjavaju sadržajem važne reči koje su s vremenom postale floskule; pitanje je samo da li zbog toga što su ih nipodaštavali oni koji sami u njih ne veruju i ne razumeju ih ili zato što su ih izgovarali neki drugi koji ih nisu živeli. Reči kao što su pomirenje, dijalog, oproštaj, suočavanje sa sobom, sa zločinima činjenim u naše ime, suočavanje sa drugim...
Konačno, ovom knjigom žele se predstaviti životi devetorice takvih ljudi i njihovo delo – šta ih nadahnjuje, kako su izgledali njihovo detinjstvo, odrastanje i školovanje, na čemu se temelji njihova vera, kako se gradi(o) odnos prema drugom ali i Bogu, kako su se nosili sa gubicima, šta su sve (pre)živeli, kako gledaju na rat, šta je za njih pomirenje, koji bi bili konkretni saveti i smernice, kako izgleda ići ponekad mimo struja, sa svim problemima i teškoćama, radostima i ispunjenostima koje to nosi. Reč je o razgovorima o prošlosti i budućnosti, sećanjima i stradanju, susretima i pronalaženju. Uverena sam da mnogima mogu služiti kao inspiracija i kao putokaz.

Šta ova knjiga nije? Nije pamflet o tome zašto je dijalog dobar, već je autentično svedočenje onih koji se trude da razliku naprave, sa svim dobrim i teškim što to donosi.

Kada smo KAS i ja krenuli u ovaj poduhvat, prvo pitanje koje se postavilo bilo je odabir sagovornika. Neke sam poznavala već godinama ili sam makar pratila njihov rad i delovanje. Neke sam, opet, upoznala zbog ove knjige. Do nekih verskih predstavnika mi okolnosti poslednjih meseci nisu dozvolile da dođem, jedan me je sagovornik molio da razgovor odložimo za neku drugu knjigu jer je jednostavno umoran – u tom trenu mu se činilo da se bori s vetrenjačama – a sigurno ima još onih koji skriveni od očiju javnosti, u lokalnim zajednicama, svojim primerima pokazuju da smo jedni drugima na dobro dati. A raspitivala sam se na mnogim mestima, čitala, razgovarala, tragala, gledala kako su neki projekti vezani za dijalog i pomirenje živeli, reči odjekivale, prijateljstva se gradila...

I došla sam do devet sagovornika. To su: mostarski muftija **Salem ef. Dedović (1976)**, episkop diseldorfski i nemački, bivši episkop zahumsko-hercegovački i primorski **Grigorije Durić (1967)**, nadbiskup beogradski i mitropolit **monsinjor Stanislav Hočevar (1945)**, muftija beogradski Islamske zajednice Srbije **Mustafa ef. Jusufspahić (1970)**, vikarni episkop novobrdski **Ilarion Lupulović (1974)**, osnivač IMIC-a Sarajevo **fra Marko Oršolić (1943)**, Mostarac sa adresom u Trebinju, **đakon SPC Branislav Rajković (1982)**, gvardijan Franjevačkog samostana Svetog Petra i Pavla u Mostaru **Iko Skoko (1963)**, i riječki nadbiskup **monsinjor Mate Uzinić (1967)**, nekadašnji dubrovački biskup.

Redosled razgovora u ovoj knjizi sleduje abecednom redu prezimena sagovornika.
Zahvaljujući Fondaciji Konrad Adenauer bila sam u prilici da ih posećujem u njihovim džamijama, crkvama i manastirima, te da upoznajem ljude sa kojima rade i one koji ih posećuju, šetam ulicama njihovih gradova i gledam kako im se građani obraćaju.

Mada svesna da se živ razgovor otima svakoj pripremi, imala sam brižljivo napravljen spisak pitanja. Ipak, bilo je intervjua u kojima skoro da nisam

postavila nijedno od njih. Svaki od sagovornika je pričao o onome šta je njemu posebno važno – jedni su više pažnje posvetili detinjstvu i odrastanju, drugi kasnijim vremenima, mnogi ratnom periodu... Sa većinom je razgovor trajao po četiri-pet sati, nekada raspoređen i u dva-tri dana.

Nisu to samo lične priče, već i portreti društava, mesta i gradova u kojima sagovornici žive, slika vremena – prošlog i sadašnjeg. Prepliću se tu i pitanja predratnog i posleratnog Mostara, mešovitih brakova u BiH, pitanje važnosti (ne)znanja jezika drugog u kosovskoj svakodnevici, odnosa prema istoriji i globalizaciji, odnosa manjine i većine, evropskih integracija i ovdašnjih nacionalnih politika... Za mene je svaki od tih razgovor bio poput dara. Bilo je to putovanje u jedan bolji svet, na kojem sam zahvalna.

Životni putevi mojih sagovornika su različiti, a različita su im i viđenja brojnih pojava i procesa – od kulture sećanja preko komunizma do nacionaliz(a)ma. Zato su im i stavovi, ako bi morali tako da se odrede, veoma liberalni, umereni ili konzervativni.
Pojedini sagovornici su bili najaktivniji tokom devedesetih, drugi su mladi i tek će imati prilike da grade zajednice i društva kojima pripadaju. Neki od njih su optuživani da podilaze duhu vremena, oštro kritikovani od *svojih* zbog onoga što čine – što pružaju ruku drugom. Ali se ne kolebaju. Smatraju da nema drugog načina i da njihova vera i Bog od njih zahtevaju upravo to. I da bi sve drugo bilo – podilaženje duhu većine.

Ako bih tražila reči koje ih zajednički opisuju, one glase: mostograditelji između naroda i vera, između raznih *nas* i *njih*. A svet je posebno danas takav da bismo morali da slušamo *mostograditelje*. Jer većina njih zna kakav je ukus rata. I zato se, kako jedan sagovornik reče, toliko i bore za mir koji traje i koji nije samo na površini.

Ova knjiga ne bi nastala da nije bilo, kao i uvek, svesrdne podrške Fondacije Konrad Adenauer u Srbiji. Njihovo višegodišnje zalaganje za unapređivanje međureligijskog dijaloga na našim prostorima donelo je i donosi značajne i dobre plodove. Posebno se zahvaljujem, sada već nekadašnjem, direktoru Fondacije Norbertu Bekman-Dirkesu na strpljenju, zanimljivim razgovorima i vrednim sugestijama, kao i na veri u zajedničke projekte svih ovih meseci i godina. Veliku zahvalnost takođe dugujem i sadašnjem direktoru Fondacije Jakovu Devčiću na otvorenosti, razumevanju i posvećenosti koju je uložio, kao i Aleksandri Popović na inspirativnoj razmeni ideja i pomoći tokom celog projekta.

Zahvaljujem se Stevanu Ristiću što je vodio računa o svim tehničkim i drugim pitanjima vezanim za ovaj projekat, tako da sam bila slobodna da se usredsredim isključivo na razgovore i čitanje članaka i radova, kao i na entuzijazmu, idejama i razmenama mišljenja. Hvala Živani Rašković na pažljivom čitanju ovog teksta i lekturi.

Hvala mom suprugu Radetu Kisiću na čestim razgovorima o religiji, kao i o današnjoj situaciji u Bosni i Hercegovini, ali i na uverenju i uveravanju da će ovaj rukopis, uprkos pandemiji i drugim izazovima, ugledati svetlo dana.

Konačno, najsrdačnije se zahvaljujem Filipu Švarmu na svim savetima vezanim za naš novinarski zanat, na razrešavanju nebrojeno mnogo nedoumica, ali najpre – na dijalogu o knjizi.

Jelena Jorgačević Kisić

Beograd, 20. avgust 2022.

Mostarski muftija Salem ef. Dedović (1976)

Sve osim zajedničkog života vodi u sunovrat

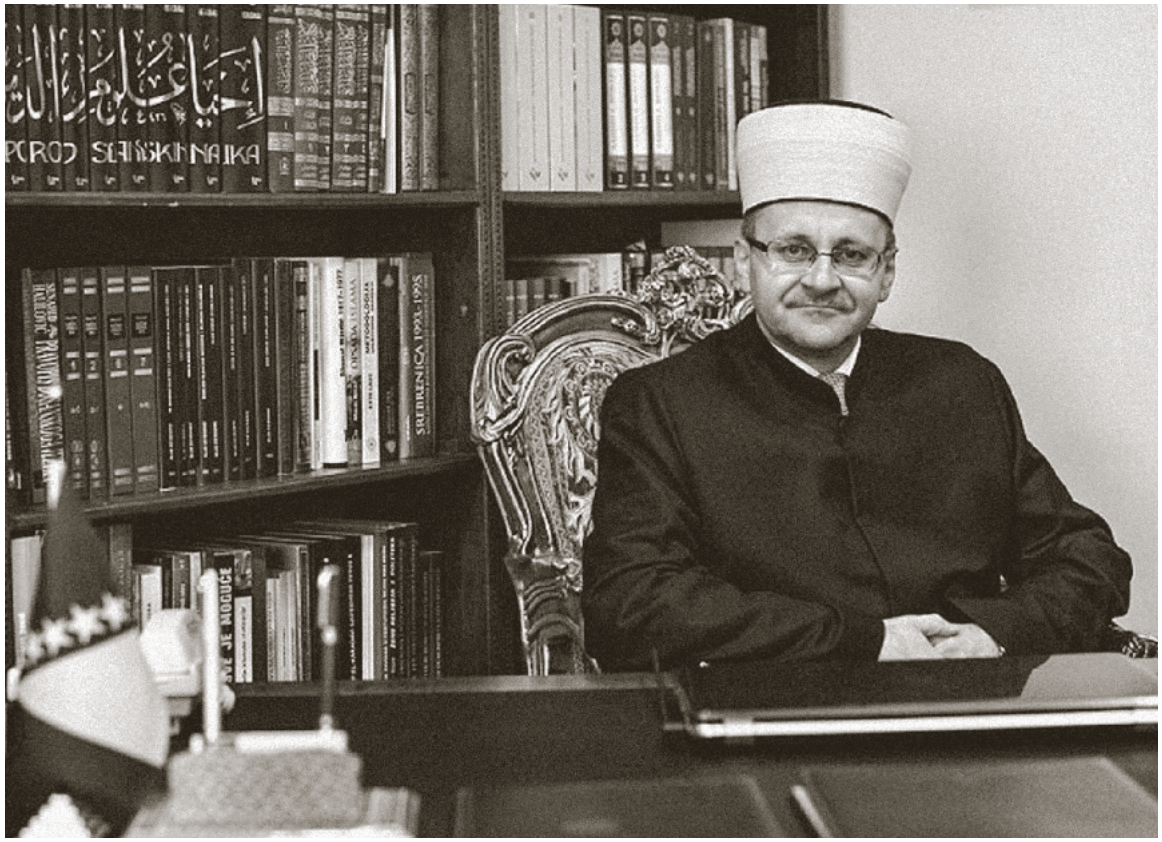
SREBRENICA 1992–1995

Kada sam počinjala da se raspitujem ko bi bio dobar sagovornik za knjigu, više ljudi mi je kazalo da bi trebalo neizostavno da se sretnem sa mostarskim muftijom Salemom ef. Dedovićem. Ubrzo sam krenula da čitam šta su o njemu pisali mediji. Nizali su se naslovi – „Muftija Dedović i episkop Dimitrije posjetili mjesta stradanja Bošnjaka i Srba“; „Dirljiva poruka mostarskog muftije franjevcima: Ujedinjeni u molitvi“; „Muftija došao na slavu u manastir, domaćini mu priredili rođendansko iznenađenje“; „Vladika Grigorije priredio iftar za mostarskog muftiju“; „Donacija mostarskog muftije za Sabornu crkvu: To je i naš hram“...

Prvi razgovor vodili smo u Podveležju kod Mostara, gde je Islamska zajednica pre nekoliko godina otvorila Centar za stare osobe. Osim centra, tu su još i hotel, džamija sa bibliotekom... Pogled puca na Biokovo, vetar bistri boje neba i okolnih šuma, vlada osećaj lekovite izmeštenosti.

Džamija ima četvrtasti minaret, a takvi minareti su karakteristični za Hercegovinu, jer nema ih u drugim podnebljima zemlje. Muftija objašnjava da je to stil gradnje minareta u arapskom Magrebu, ali i mediteranskog graditeljskog uticaja, i upravo su stare hercegovačke džamije dokaz za to.

Dok nešto kasnije okruženi knjigama sedimo unutar džamije, pitam ga kakvo je bilo njegovo detinjstvo i koje slike prvo izranjaju kada pomisli na odrastanje. Ćuti neko vreme, kao da ih u tom trenu sabira: „Moj me život vodio putevima gde nisam ni sanjao da ću stići... Ko je mogao verovati da će dete iz malog mesta, sa periferije, doći u svetske metropole, učiti velike škole i pogotovo biti na tako bremenitom i odgovornom mestu kao što je to danas sa mnom slučaj. U svemu tome vidim samo znak Božije providnosti i Božije milosti. Bog ima plan sa svakim čovekom kojeg je stvorio."

A život ga je, između ostalog, odveo na studije na čuveni Univerzitet Al-Azhar u Egiptu gde je diplomirao 2001. godine na Odseku za arapski jezik i istoriju arapske književnosti; u Sarajevo, gde je završio medresu, ali i postdiplomske studije na tamošnjem Fakultetu islamskih studija, na temu mostarskih vakufa. I najpre – u Mostar.

Kaže da je od detinjstva bio vezan za knjigu. O čemu god da priča, ima nečeg duboko poetskog u izrazu. Otuda ne čudi što se bavi prevodilačkim radom. Objavljuje i stručne članke. Dobitnik je Nagrade „Mimar mira" (2017), priznanja koje se svake godine dodeljuje istaknutim pojedincima koji su „posvećeni, odani i prepoznatljivi u javnosti, po svom angažmanu i doprinosu izgradnji mira i poverenja među ljudima i narodima".

Bio je profesor islamske veronauke i arapskog jezika u Gimnaziji Mostar i Srednjoj medicinskoj školi. Takođe, predavao je arapski u Karađoz-begovoj medresi i radio kao asistent za taj jezik na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić". Bio je glavni imam Medžlisa Islamske zajednice Mostar od 2006, a 2014. je imenovan za mostarskog muftiju.

Beg pred egzekucijom

Muftija Salem je rođen 1976. godine u mestu Gornja Bijenja kod Nevesinja, kako kaže od „običnih roditelja koji su živeli od svog rada". Bila je to ona *običnost*

koja pruža najbitnije – radosno i bezbrižno detinjstvo. Rastao je u zajedničkom domaćinstvu sa dedom i nenom, roditeljima svog oca. Sa majčine strane, imao je samu baku, deda je umro davno, pa ga je i majka jedva zapamtila. „Ne mene su neizbrisiv trag ostavili kazivanja i priče iz naše tradicije, bošnjačke kulture, duhovne tradicije islama koja sam upijao od svog rahmetli dede i nane", seća se muftija Salem. „To su bile maštovite priče, inspirativne, životne – o Nevesinju, o staroj begovskoj, plemićkoj porodici Ljubovića i rivalitetu sa mostarskom porodicom Lakišića, o pogibiji svatova na Morinama, tom hercegovačkom Tibetu... Duboko se u meni još tada urezala ljubav prema književnosti, istoriji i kulturi."

Njegova porodica je bila religiozna. Muftija naglašava i da je Nevesinje bilo plodno tlo za duhovni život muslimana. Tu supstancu zadržalo je i danas, a on je treći u nizu mostarskih muftija rodom odatle.

Odrastao je u vreme socijalizma: „U svemu tome je bilo različitih kušnji. Moj pomenuti dedo je odležao tri meseca u čuvenom mostarskom zatvoru Ćelovina 1948. godine, samo zato što je bio musliman praktikant, i stavljen je na spisak Mladih muslimana. Sećala se nena dobro ta tri meseca i njegovog povratka. Ona se tri puta udavala. Njen prvi muž je umro 1941, od bolesti, u 35. godini života. Iz toga braka je ostalo dvoje dece, danas žive u Sarajevu. Drugog muža će nedaleko odavde pogubiti partizani, pripadnici 29. hercegovačke udarne divizije pod komandom Vlade Šegrta. Kada su oslobodili Nevesinje, narod se u strahu povlačio. U tom je zbegu on pogubljen. Nije bio vojno lice. Nikada nije bilo prilike ni da mu se grob obeleži. Iz tog braka, posle šest meseci rodio se moj amidža, koji će poginuti u odbrani Sarajeva 1994. godine. A njen treći brak je bio s mojim dedom, kojeg je trebalo da dočeka iz Ćelovine kao mladog muslimana koji nema veze sa mladim muslimanstvom. Moj dedo je ostao udovac, njegova prva žena je mlada umrla i s mojom nenom mu je bio drugi brak. Sva su deca iz tih pet brakova bila povezana, doživljavali su se kao rođena braća i sestre. Voleo bih da je toliko bliskosti između nas, njihovih potomaka."

Muftija Salem kaže da nije u neni nikada osetio gorčinu i da je tu vera bila presudna. Njegov deda nije bio teološki obrazovan, ali je stalno učio Kuran i, u onom vremenu, u nekim je situacijama zamenjivao imame.

Osnovnu školu „Risto Proroković" muftija Salem je pohađao u Donjoj Bijenji. Bila su to mešovita odeljenja: „Nije bila drugost naglašena. Znali smo da postoje pravoslavni. Katolici su bili manjina na prostoru Nevesinja, ali se moj otac s njima susretao u svom poslu na poljoprivrednom dobru. U našu su kuću svi dolazili. I mi deca smo se stalno susretali, nije bilo ograničenja, niko nam nije govorio – nemojte se s njima igrati. Zajednički smo odrastali, bilo je tu i izleta i simpatija... Značajan broj nastavnika je bio srpske nacionalnosti i nosim veoma lepe uspomena o tim ljudima, o nastavnici jezika koja mi je postavila dobre temelje. Štaviše, kada sam oglasio da ću nastaviti teološkim putem dalje, to je, čini mi se, među njima bilo prihvaćeno kao nešto zdravo i lepo."

Bujanje nacionalizma i društvena gibanja osetiće tek sredinom 1989. A 1991. upisuje Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu. Nekoliko meseci kasnije, spasavaće sopstveni život.
„U skupinama bosih i polugolih ljudi, preko planine Velež, jedva sam izvukao živu glavu. Bežao sam (od srpskih snaga) pred egzekucijom. Nevesinje je doživelo stravična stradanja, još uvek se traga za preko 130 nestalih osoba. Ne zna se gde su im ostaci. Mogao sam biti jedan od tih 130. U zbegovima smo tražili planinski put kako ćemo preći prema Mostaru. Bio sam odvojen od svoje porodice. Moj otac i majka su preko Crvanj planine prešli prema Konjicu. Dugo nismo znali jedni za druge, ni ko je preživeo. Na svu sreću, cela moja porodica se spasla. I zato je bilo lakše ići dalje u životu. Ali valja razumeti one koji su nekoga izgubili, koji još uvek tragaju za kostima svojih voljenih, koji i danas pate od teških trauma...", govori muftija Salem.

Veliki ispit verskih zajednica

Zašto se neka bol preobražava u mržnju, a neka u sebi sadrži iskru oproštaja? Zašto se neki ljude od patnje zalede, a u drugima se rasplamsa saosećanje prema svim stradalima? Zašto lična žrtva zadobija različiti smisao – od stvaralačkog do rušilačkog? A i jedno i drugo je ljudski.

Muftija Salem smatra da treba razumeti da žrtve ne mogu da iskorače iz svojih patnji, ali isto tako, da bi verski predstavnici morali da gledaju napred: „Prošlost ne možemo izbrisati. Neke deonice naših međusobnih odnosa su krvave i teške. Za nekoga neprebolne, moramo i to razumeti. Mi, koji predstavljamo tumače vere i Božijeg poslanja na zemlji, imamo znatno veću odgovornost. Mi moramo veru verodostojno da tumačimo, živimo i naučavamo. Mi smo pozvani da gradimo međuljudske odnose na bazi uvažavanja, priznavanja, mira i neisključivosti. Ljudi koji su počinili zločine moraju odgovarati za to. Mrva ostvarene zemaljske pravde je preduslov za neku svetliju budućnost naše dece. Mi moramo da gradimo mostove – živimo zajedno, isprepleteni smo i upućeni jedni na druge. Hercegovina je zanimljiv koloplet svih boja, interesa, mirisa, sve se međusobno prožima. Pritoke Neretve i, s leve i s desne strane, pa Trebišnjica, ove naše ponornice u istočnoj Hercegovini – te vode su pomešane kao narodi što žive na ovom prostoru. Bog je odredio da mi budemo ovde jedni s drugima. Getoizacija, etnički odeljeni prostori, prostori gde je samo jedna etnička grupa – ne vode ničemu, osim u sunovrat. Proizvešće probleme čak i onima koji misle da je izlaz u tome i onima koji ih proizvode a to čine iz svojih interesa – jesu li to grubi politički ili ekonomski interesi i je li u pitanju korupcija – a sve pod plaštom identiteta i borbe za identitet, za očuvanje srpstva, bošnjaštva, hrvatstva, hrišćanstva, islama ili katoličanstva. Svi oni grubo zloupotrebljavaju religiju i poslanje.“

A koliko su, pitanje je, crkve i verske zajednice dopustile tu instrumentalizaciju. „Sve zajednice su na jednom velikom ispitu. Naša društva su poprilično tradicionalna, patrijarhalna i zatvorena. Glas zvanične religijske zajednice, učenje njenih prvaka, čuje se i ima odjeka svuda“, odgovara muftija.

Započinjem rečenicu: „Zato je i odgovornost...“
„Mnogo veća“, nastavlja on. „Pitam se često da li su ljudi koji su preuzeli poslanje vere svesni toga. Preispitujem sam sebe. Da li sam dostojan? Bez preispitivanja nismo ništa. Je li se uradilo dovoljno? Je li se moglo više?“

Je li se moglo više?
„Jeste.“

A što se onda nije više činilo?
„Doći ćemo svi pred Boga dragog, pred konačni sud. Doći će i ti ljudi pred Boga, moraće položiti račun – zašto nisu bili verodostojni, zašto nisu zaštitili nemoćne, zašto nisu po svaku cenu iskoristili svoj autoritet.“

„Priča o zavetu“

A bilo je i onih drugih primera. Tako muftija Salem pominje trebinjskog sveštenika Arsenija Ćorovića, koji je učinio sve što je mogao da spase i zaštiti doratnog trebinjskog imama, ali i da se otvore putevi i koridori kako bi ljudi izvukli žive glave. Pominje i grad Trebinje gde, za razliku od Nevesinja, nije bilo stradanja Bošnjaka, a ako se šta i dogodilo, radilo se mahom o pojedinačnim slučajevima.

Naravno da nas razgovor vodi u sadašnjost, u posleratno vreme u kojem su verski predstavnici u Mostaru izgrađivali poverenje i ponovo tkali veze među ljudima. Desilo se da se u jednom gradu nađu slični ljudi *sa svih strana*, spremni i voljni da razgovaraju. I da zbog toga budu neretko kritikovani od strane sopstvene zajednice.

„Dužnost muftije u Mostaru preuzeo sam 2014. godine, a pre toga sam bio glavni mostarski imam. To je vreme u kojem smo prepoznavali značaj povratka srpske pravoslavne zajednice u ovaj grad, vreme obnove čuvenog manastira u Žitomisliću, priprema za obnovu Sabornog hrama u Mostaru, obnove područnih hramova na području mostarskih parohija. U tom vremenu na čelu Eparhije zahumsko-hercegovačke bio je gospodin Grigorije, koji je tome davao ton i podsticao procese pomirenja. S obzirom na moju tadašnju poziciju, nisam mogao biti ključni čovek, ali sam sarađivao sa pravoslavnim sveštenicima, što je postalo još intenzivnije kada je kao starešina Sabornog hrama došao protojerej-stavrofor Radivoje Krulj."

Muftija dalje govori kako je vladika Grigorije odmah shvatio da je budućnost u zatvorenosti nemoguća, pravio korake prema Dubrovniku, Mostaru i Sarajevu, bio prvi vladika Srpske pravoslavne crkve koji je posle rata došao na svečano otvaranje obnovljene Careve džamije u Nevesinju. Seća se i da je vladika ugostio reis-ul-ulemu BiH Huseina Kavazovića u Bileći, te su svi zajedno šetali gradom. Kaže da je bilo mnoštvo mirotvornih gestova i dela.
„I mi smo, sa strane Islamske zajednice, bili živo zainteresovani da gradimo život i obnavljamo veze... Bilo nam je važno da imamo razumevanje SPC za obnovu našeg sakralnog nasleđa na prostoru Istočne Hercegovine, gde smo svedeni na minorne brojeve. Bilo nam je jasno da je važno i da SPC dođe u sedište svoje eparhije u Mostar. Jer Mostar bez Srba nije Mostar. Zato još i nije Mostar. No prisustvo i u ovom broju srpske pravoslavne zajednice je jako važno i ona je deo kulturnog, javnog i društvenog života na tom prostoru", objašnjava svoje viđenje muftija Dedović.

Kada je intervju bio završen, na muftijin predlog sam sa porodicom otišla do čuvene Tekije na vrelu Bune gde smo pili vodu sa njenog izvora i slušali o dervišima. Zatim sam pronašla tekst vladike Grigorija o njegovom prijatelju, mom sagovorniku, koji se zove „Priča o zavetu":

„Muftiju Dedovića poznajem još iz vremena kada je bio mostarski imam. Sreli smo se u Blagaju, na izvoru Bune, u derviškoj tekiji. I bilo mi je drago da smo se baš na takvome mestu susreli. Voda je uvek na izvorištima najčistija, a mi tako vapimo za izvorima, koji su zaboravljeni i izgubljeni. Muftijin i moj kristalno čist izvor je vera u Boga, koja uvek sve osvežava, sve čini novim.

Kada smo se susreli na tom smaragdnozelenom izvoru naše Bune, odmah mi je bilo jasno da je reč o takvom čoveku. Čiste i istinske avramske vere, one koja osveženjem vodi stalnom ponavljanju blagotvornih katarzičnih trenutaka. Od tog vremena, imam i potonji muftija Dedović i ja smo odmah znali šta nam je činiti: miriti!

Znali smo i muftija i ja da su i mir i pomirenje kod nas najčešće svedeni na zamorne i lažljive floskule koje izlaze iz usta onih koji bi najradije da do mira nikada ne dođe i koji kroz mirenje najčešće nude toksičnu zluradost. Mir i mirenje su nemogući bez istinske empatije, bez istinskog saživljenja sa drugim ljudskim bićem, sa iskrenim radovanjem sa onima koji se raduju, sa iskrenim tugovanjem sa onima koji plaču. A znali smo i da se to ne postiže samo kroz poštovanje prema mrtvima, kod nas u Hercegovini najčešće mučenicima sumanutog bratokoljaštva.

Muftija Dedović i ja smo bili svesni koliko malo, i zapravo ništa, mi znamo jedni o drugima. Ne samo o istoriji naših saživljenja, jer daleko su ona bila duža i trajnija od trenutaka kada smo, našeg neznanja radi, postajali podložni manipulacijama pokvarenjaka (zlikovaca) i nasrtali jedni na druge, već i o onome u što kažemo da verujemo. Koliko pravoslavnih zna šta vjeruju muslimani, koliko muslimana zna šta vjeruju pravoslavni? Pred čime gaje strahopoštovanje, šta im je najsvetije, za šta dišu, čemu se raduju, radi čega plaču, jesu li ljudi, ili oni tamo, ‘onamo oni’?

Bez tog znanja i saznanja ušančena gorčina u ljudima ne prilazi vodi sa čistog izvora, onoga na kojem smo se muftija i ja našli. Iako sam pravoslavni episkop,

vrlo se često zamislim nad onim delovima Kurana koji opisuju ljude koji govore da veruju u Boga i onaj svet, a zapravo nastoje prevariti i Boga i one koji veruju, a da ne znajući, samo sebe varaju, ili onim ljudima koji oduševljavaju rečima i pozivaju Boga za svedoka svojoj dobronamernosti, ali čim se domognu bilo kakvog položaja pretvaraju svet u pakao.
Te reči, kao i sve iz našeg abrahamskog nasleđa, užasavaju i opominju, jer ispade da je varati sebe još lakše nego varati druge, a cena koja se plaća je ogromna. Shvatili smo to muftija Dedović i ja. Kao i da se to ne može bez vraćanja na naš izvor. A tako smo sretni što nam je u našoj zemlji, našoj Hercegovini, Bog dao takav živi simbol tog povratka kao što je vrelo Bune, gde smo se prvi put susreli.
Čitajući o postanku tekije na Buni, otkrio sam zanimljivo predanje o njenom nastanku, o starcu sa bijelom bradom, koji je projahao čaršijom i otišao prema vrelu, i kako su ga, misleći da je neki gost, tražili, ali kako je Buna bila toliko nadošla da ju je bilo nemoguće preći na konju za tu noć, zaključili su da se radi o dobrom (svecu) i da zato na tom mestu treba podići tekiju. Koliko sličnosti sa našim predanjima o Svetom Savi, koji hodi zemljom i ljude uči spasonosnoj poruci kako da budu bolji. Bez obzira što su ovo predanja bez istorijskog utemeljenja, govore o tome koliko je celokupan naš narod, a namerno neću reći narodi, na sličan način doživljavao epifanije onoga što je sveto i koliko su mu radosti slične. Možemo se i moramo zajedno radovati. To je zavet moj i moga prijatelja, muftije Salema Dedovića."

Jedan od najvažnijih gestova koje je muftija učinio bilo je i zajedničko obilaženje mesta stratišta zajedno sa sadašnjim episkopom zahumsko-hercegovačkim Dimitrijem. To se zbilo isključivo na njihovu zajedničku inicijativu. Krajem avgusta 2020, obojica su sa delegacijama posetili jamu Čavkaricu i Koričku jamu, mesta stradanja Bošnjaka i Srba 1941. godine, a čiji su počinitelji zločina bili mahom Srbi (jama Čavkarica), odnosno muslimani (Koričkа jama).

Molitvom i polaganjem cveća izrazili su saosećanje sa svim žrtvama na području Hercegovine, a u zajedničkoj izjavi su poručili da odaju počast žrtvama i ukazuju na sulude koncepte i politike koji su odneli brojne nevine živote, a sledećim generacijama ostavili mržnju i netrpeljivost kao generatore novih sukoba. Takođe, i da tom posetom žele da osveste mlade ljude i ohrabre ih da žive u miru i poštovanju s pripadnicima drugih nacija i vera s kojima dele zajednički prostor i sudbinu života u različitosti.

Kaže muftija Salem da mu je jedino žao što ta poseta nije dobila jači odjek: „Zvaničnoj politici to nije interesantno, nismo tim gestama baš na njihovom tragu. Ali meni je važno što su to pozdravili misleći ljudi. Imali smo vladika i ja i otpora i kritika, kako on od svojih tako ja od mojih. Ne zamaram se time. Mislim da smo učinili nešto značajno, da smo pokušali da iskoračimo iz prošlosti, da zalečimo rane. Ono što je bilo ne menja se, ali šta možemo naučiti? Da osvestimo čoveka da je ljudski život svetost, da je zajednički život izvesnost i da je moguć u ovoj zemlji, da bratoubilački pokolji ne vode ničemu, da su rane prošlosti uteg za budućnost i da moramo teške deonice zatvarati."

Teško da ima važnijeg čina i primera međureligijske saradnje, kada je u pitanju odnos prema prošlosti, od zajedničkog poklanjanja žrtvama, ali i odabir reči mi je odzvonio u ušima. Prečesto se reč *osvestiti* koristi za nekakvo nacionalno buđenje i razbuđivanje, često okrenuto protiv nekog, a odviše retko za osvešćenost u spoznaji da jedni drugima treba da budemo na dobro.

Što je za pare, jeftino je

Čim se pomene zvanična politika, razgovor skreće na temu kako te politike obično prate verske zajednice i retko uspevaju iz njih da iskorače. Odnosno, kako je nesretna politika poklopila i premrežila mnoge segmente života, uslovila ih i okamenila. Ali ipak, mnogo toga i dalje zavisi od pojedinca.

„Ljudi nisu dovoljno hrabri i slobodni da se otrgnu“, kaže muftija Salem. „Moramo verovati našem učenju – Bog dragi je taj koji određuje nafaku. Nafaka je određenje i meni i vama da ovo što smo popili jutros ovde, to nam je propisano i niko nam nije mogao oduzeti. Nafaka je ono što nam je određeno da ćemo obući i poderati... Ljudi su u pandemiji kupovali ogromne zalihe hrane, ali velike količine hrane nisu bile njihova nafaka. Možda je propalo, ali u tom paničnom strahu samo su gomilali. Hoću da kažem, ne određuju nam političari nafaku, ne određuje je politika, već Bog. Ljudi su sada u nekoj vrsti grča. Postala je vernost političkoj opciji važnija od vernosti Bogu. Vernost nekom identitetu, imaginarnom, postala je najvažnija. Objasnite mi šta je taj imaginarni identitet. Njime se maše, a on je samo floskula i jako je profitabilno biti profesionalni rodoljub. Isplativ je to biznis, ali u ovim našim borbama sa vetrenjačama, žrtvovanje u veri je temelj postojanja. Odnos traži žrtvu. Je li žrtva da na ispravan način podignete svoje dete i usmerite ga pravim putem? Jeste, ogromna žrtva. Je li velika žrtva danas ostati čovek? Jeste. Je li danas velika žrtva ne biti rob profanog interesa i neke politike? Jeste, jer je to držanje do uverenja i vrednosti. Ne možete to platiti. Što je za pare, jeftino je.“

Tri paralelna sveta

Mostar je podeljen grad, to je rečenica koju ćete najčešće čuti kada se o ovom gradu povede razgovor. Simbol grada, Stari most, srušen je, pa ponovo sagrađen. Ali kao da su ruševine i dalje tu. Pitam, ima li pomaka. Muftija Salem kaže da jesu učinjeni značajni koraci da grad funkcioniše, u formalnom se smislu vodi kao jedinstven. Međutim, očekivanja običnih ljudi iz svih sfera života i verskih zajednica jesu da grad zaživi u punom smislu te reči, te da se projekti obnove ne gledaju kroz naočare etničkog – radi li se o hrvatskom ili bošnjačkom projektu, da li je sa *ove* ili *one* strane, i da se podele, stvarne i imaginarne, nadilaze.

Postavlja se pitanje budućnosti mladih ljudi.
„Mi ovde živimo u dva ili tri paralelna sveta, sa odvojenim nastavnim planovima i programima u školama – svako želi svoj nacionalni program i jezik, i u redu, ali hajde da idemo dalje“, kaže muftija. „Šta ćemo da učinimo da znamo više jedni o drugima? Šta ćemo da učinimo da ratoborne društvene mreže i razni demagozi ne kreiraju neprestano sliku sukoba? Da dođe do živog odnosa, da upoznamo jedni druge sa autentičnošću onoga što jesmo?“

Pominje kako su važni programi razmene mladih. Pre desetak godina, u saradnji sa jednim italijanskim gradom, pobratimom grada Mostara, mladi iz sve tri religijske zajednice prvo su bili gosti u Italiji, potom su svi bili u Mostaru i slušali o nasleđu – pravoslavnom, islamskom, katoličkom i jevrejskom – i zajedno obilazili bogomolje. Takođe, pre pandemije bila je organizovana razmena učenika između muslimanske medrese u Mostaru i trebinjske gimnazije.

Problemi jesu, kaže muftija, što u tako malom prostoru mladi neretko nemaju autentičnu sliku jedni drugih, što deo njih nikada nije kročio na Stari most, što se uvek strepi kada se igra fudbalska utakmica između *nas* i *njih*. Smatra da bi verske zajednice mogle više da učine na ovom polju. Kao dobar primer navodi veroučitelje i veroučiteljice koji vode decu i u Sabornu crkvu i u džamiju i u franjevački samostan.

Međutim, jedna je stvar kada je to nečija dobra volja, a druga kada je reč o institucionalnom okviru koji bi osigurao izvesno trajanje. Kao veoma važan institucionalni momenat muftija ističe postojanje Međureligijskog veća Bosne i Hercegovine, iako mu se čini da u poslednje vreme postoji izvestan zastoj; nada se ipak da će u skorije vreme biti prevaziđen.

Isto tako, smatra da bi trebalo biti više inicijativa unutar države: „Treba da pokažemo da nam nisu neophodni tutori da nam drže predavanje o toleranciji

i zajedničkom životu. Naše viševekovno trajanje ovde pokazuje, uz sve mučne i burne periode, da mi to iskustvo imamo. Samo nam treba više volje i hrabrosti."

Međutim, kako bi rečeno bilo pretočeno u dela i preovladalo, muftija napominje još nešto: „Jako je važno da u strukturi verske zajednice postoje ljudi koji vas mogu pratiti i slediti mirotvorni kurs. Važno je ostaviti iza sebe dobru *postavu* verodostojnih ljudi. A kada se naprave ti temelji, onda treba neprestano bdeti nad njima, produbljivati urađeno, jer nije to jednom za svagda završen proces, već je osetljiv na mnoga gibanja, i zato se prema njemu treba ophoditi kao prema osetljivom cveću – negovati, zalivati, pružati pažnju..."

Cena izbora i preispitivanja

„Svaki je čovek svet za sebe, delo Božije", kaže muftija na pitanje o tome koliko se menjamo u susretu sa drugim, nastavljajući da kroz susrete obogaćujemo vlastiti duhovni identitet, preispitujemo i revidiramo svoje stavove. Međutim, hod tim putem, atipičnim za većinu predstavnika verskih zajednica i drugačijim u odnosu na celokupan dominantni narativ, nije nimalo jednostavan. „Važno je ne pokleknuti. Istrajati. Ne obraćati pažnju, kad se može. Boriti se argumentima i strpljivošću. Mi kažemo: ovaj svet je sazdan na saburu (strpljivosti). Treba biti spreman i saslušati glasove kritike, tim ljudima pokušati dati šire horizonte da vide dalje i dublje. Nije lako. Neke ljude nikada nećemo moći uveriti. I tu mislim na one u sopstvenim zajednicama."

Pitam koja je cena plivanja mimo struja, ali muftijin odgovor ne počinje onim što plaća, već onim zbog čega je spreman da plaća: „Cena je u budućnosti, u tome da čovek sledi svoja uverenja, utemeljena na autentičnoj Božijoj reči i autentičnoj praksi našeg učitelja, poslanika Muhameda. Cena je zajednički život na ovom prostoru, a sve je drugo pogrešan izbor i vodi sunovratu."

A cena beskompromisnosti koju pojedinac plaća je još skuplja kada neko ima porodicu, jer i ona nosi taj teret. A muftija ima ženu i sina.

Kaže da mu zato nekad čini da je breme preteško. A preispitivanje ne prestaje – hoće li biti pravedan, hoće li ispuniti misiju da Bog bude zadovoljan, jer ionako se ne može svim ljudima biti po volji i meri: „Cenim da to što radim ima smisla, da je to u ovom prostoru i trenutku, kamenčić u izgradnji mira i poverenja na duže staze. Možda će se na to neko pozivati i kazati da je postojala vizija uprkos iskušenjima na sve strane, uprkos politici koja je mlela, i to će mu pružiti tračak svetla da nastavi."

Identiteti i pusti predeli

Kada je reč o konkretnim smernicama za međureligijski dijalog, muftija Salem kaže da je važno da postoji istinska spremnost da se u taj dijalog uđe, bez vanjskih, političkih ili bilo kakvih drugih interesa; da nosioci verskog autoriteta priznaju religiju onog drugog, „a ponekad ljudi, valjda varajući druge, nesvesni da time varaju i sebe i Boga, ulaze u taj proces a da nisu spremni i kadri da misle i kažu: priznajem vas kao muslimana, verodostojnog predstavnika nebeske objavljene religije koja je tu i koja egzistira na ovom podneblju. A taj čin je preduslov da se dijalog vodi u slobodi i otvorenosti." Naglašava potom da se u određenim teološkim pitanjima hrišćanstvo i islam nikada ne mogu složiti, ali da postoji ono što je svima zajedničko i da se oko toga treba okupljati.

Na temu bivanja manjinom i većinom, muftija odmah odgovora: „Ja vam to pokušavam nadići, da ne ostavlja na mene nikakvog traga. Nosim ožiljke svog naroda i zajednice na ovom prostoru, ali ja se nikada u Trebinju ne osećam drugačije nego u Mostaru. Utisak je da me na takav način posmatra i lokalno stanovništvo koje me zna i prepoznaje. Nažalost, pitanje zaokruženih etničkih celina, većina koje dominiraju i manjina koje su na marginama svih društvenih

zbivanja, gorko je i teško iskustvo ove zemlje sa kojim se ona još uvek suočava. I mora se sa tim uhvatiti u koštac. Zaokružene, monolitne i jednonacionalne sredine protivne su volji Božijoj. Ali i načelima Evrope, čiji deo jesmo i kažemo da hoćemo da budemo. Ali šta bismo mi? Poseban status za Zapadni Balkan? Da budemo u Evropi, ali da nam ostanu naše interne međe? Moraće Bosna da iznađe pomirenje etničkog i građanskog. U redu su kolektivni identiteti, nacionalni, religijski... Ali da vidimo – gde je tu čovek? Gde je građanin? To je zamršena igra bez kraja – priča o identitetima sa čovekom koji se baš u svemu tome suštinski ne nalazi i ne snalazi. I šta se onda dešava? Gubimo ljude. Svaki put kada prolazim Istočnom Hercegovinom, pa i Zapadnom, to su pusti predeli, sve manje ljudi, divne kuće po nemačkim konceptima u kojima niko ne živi."

Sve izneti na videlo

Drugi deo razgovora vodimo u Studentskom hotelu Islamske zajednice u samom gradu Mostaru koji je podignut dok je muftija Dedović vršio dužnost glavnog imama. Dok čekam, u kafiću puštaju pesme Đorđa Balaševića. Na našem repertoaru su odnos prema istoriji, kultura sećanja i (zlo)pamćenja, i koja bi trebalo da bude uloga religije u ovim procesima.

„Mi ovde imamo tri glavna narativa o svemu što se zbilo. Ali bilo bi dobro da manje mutimo vodu, odnosno da istoriju prepustimo odgovornim istraživačima, ukoliko i takvih ima. Nije problem što postoje različiti pogledi na istorijske teme i događaje, različiti su nam i izvori, ali hajde da pokušamo čuti drugog i imati za njega empatije", govori muftija pa prepričava kako mu je nedavno jedan franjevac kazao da je u njihovim prostorijama 40.000 bibliotečkih jedinica i kako otvara prostor da i bošnjačka, islamska literatura bude dostupna korisnicima. Smatra to dobrim primerom kako treba i kako se može.

A kako se treba sećati? Šta bi trebalo da čine predstavnici crkava i verskih zajednica?

Za muftiju je jedan od važniji koraka da oni čiji su pripadnici činili zločine iskažu saosećanje i poštovanje prema žrtvama: „Čini mi se da je put našeg zaceljivanja da sve iznesemo na videlo. Ali zaista sve. Jer dok to ne učinimo, ostaje otvoren prostor za manipulacije. Treba ljude suočiti, saslušati, treba saosećati, dati im nadu i utehu. A ne možemo biti ni zarobljenici prošlosti. I između to dvoje mora se naći mera."

Smatra da bi u tom procesu religijske zajednice trebalo da budu ključne: „Religija bi trebalo da zaustavlja nasilje, da zaustavi nekog da sebi dâ prava da se sveti. U ime kog Boga ovozemaljskoga, nacije? Ako svemoćni Bog čuva ljude, insistira Jevanđelje na oprostu, insistira i naša Sveta knjiga, ako postoji zakon, ne može čovek u svoje ruke preuzeti suđenje. A ljudi lako skliznu. Pomislili su tako neki Srbi da bi trebalo da *završe* sa onima koje su smatrali krivima u Drugom svetskom ratu. A onda je to zlo nezaustavljivo. Ostaju uvek ćoškovi, klinovi i repovi. Meni su naši krugovi zamerili odlazak na Koričku jamu, što sam se poklonio srpskim žrtvama koje su od prve do zadnje srpske nevine žrtve s tog prostora između Bileće i Gacka. Nezavisna država Hrvatska je to sprovodila. A ja sam smatrao da se mi moramo suočiti sa gorkom istinom – da su pojedini pripadnici iz našeg naroda, muslimani, bili uključeni u egzekucije. Izrodi muslimanskog roda. Jesu li zavedeni? Šta su mislili? Jesu li se nekome svetili? Radi se o tome da moramo odnekud krenuti, i mi smo smatrali da je to – 1941, ta nesretna godina. Moramo da pokušamo da zaustavimo spiralu zla."

Vraćanje duga Mostaru

Negde pred kraj razgovora, muftija Salem je spomenuo kako je kao mali odbijao majčino mleko i jedva preživeo. Bio je januar 1977. godine, muftija je imao osam meseci. Doktori u Nevesinju nisu verovali da nešto s bebom nije u redu i nisu hteli da njegovoj majci daju uput za Mostar, ali ona nije odustajala. Na kraju ga je odvela, i 40 dana je proveo u bolnici na Bijelome Brijegu u Mostaru. „Mostar je mene spasio tada", kaže sa blagim smeškom.

Sledeći put će krenuti iz Nevesinja za Mostar ponovo jedva spasivši živu glavu. Kada je treći put došao u grad, bio je imenovan za imama, pa potom za muftiju. Danas vraća Gradu davnašnji *dug* – on spasava Mostar.

Episkop diseldorfski i nemački, bivši episkop
zahumsko-hercegovački i primorski
Grigorije Durić (1967)

Hristos nije išao lakšim putem

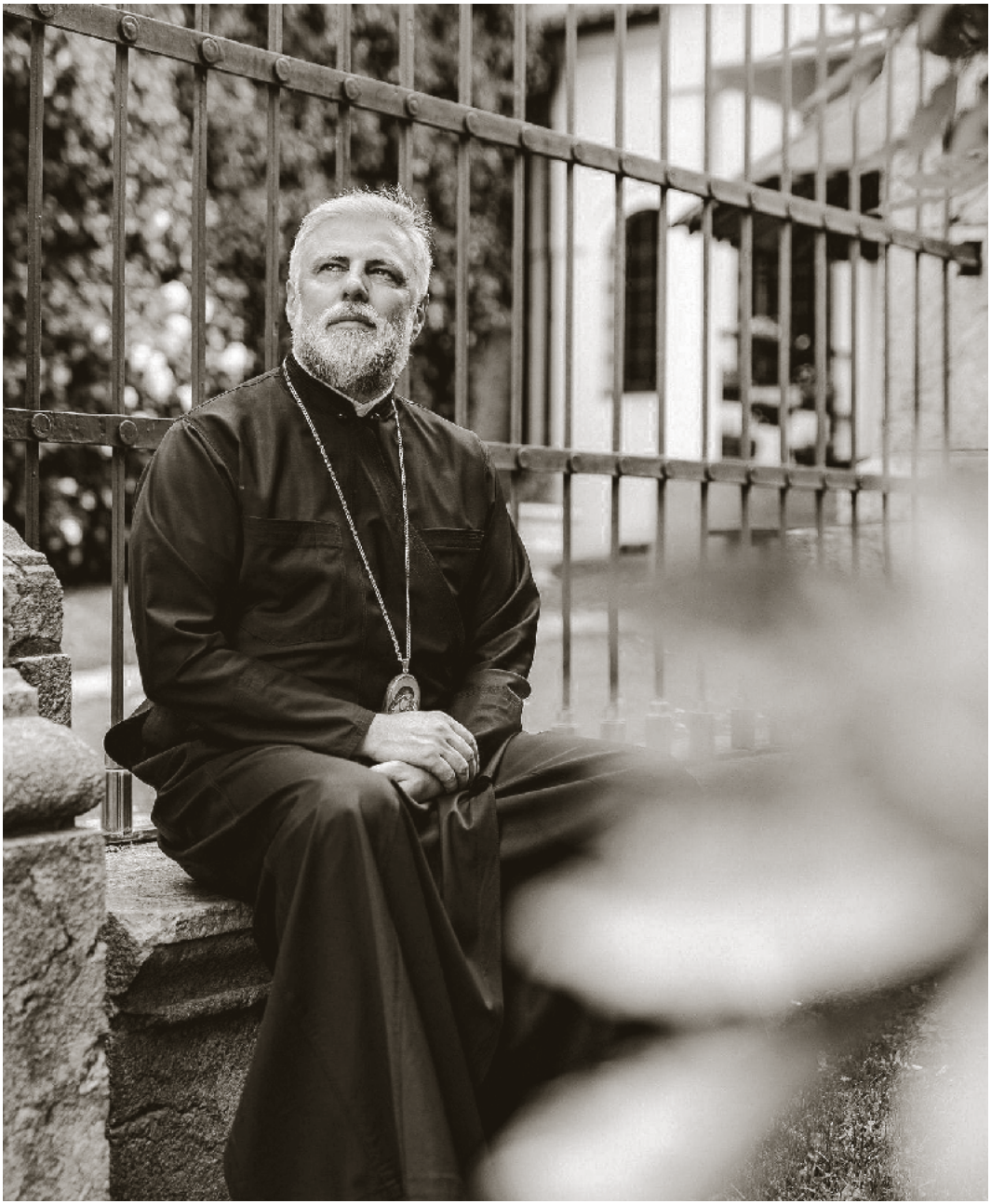

Niko vladici Grigoriju ne može osporiti značajan doprinos međureligijskom i ekumenskom dijalogu. Jer on nije samo razgovarao, već se trudio da sa drugim deli život, zatraži oproštaj i pokloni se *tuđim* žrtvama (mada, kako je rekao jedan od sagovornika u ovoj knjizi – sve su žrtve naše), govori i dela u prilog pamćenja stradalih, a protiv zlopamćenja, pokazujući i objašnjavajući razliku. Isto tako, malo je onih koji su zbog svog delovanja na polju međureligijskog dijaloga, i posebno ekumenskog, toliko kritikovani i napadani od dela svoje zajednice.

Nije odustao, niti se pritajio. Naprotiv, postao je još glasniji, ne okolišajući u čestim medijskim nastupima.

O čemu je tu reč, dosta govori i činjenica da su ga skoro svi sagovornici u ovoj knjizi – dvojica muftija i trojica predstavnika Katoličke crkve – pomenuli kao nekoga s kim su se razumeli i prepoznali.

Mada je značajan broj crkava koje su obnovljene u Eparhiji zahumsko-hercegovačkoj dok je vladika Grigorije bio na njenom čelu, on nije potpao pod *iskušenje neimarstva* – da gradeći hramove zaboravi one koji te hramove posećuju, kao i one druge sa kojima će deliti svakodnevicu. Tako je Eparhija u martu

2013. izdala Saopštenje u kojem se, između ostalog, kaže se do daljnjeg ne preporučuje izgradnja novih hramova, izuzev u naseljima u kojima postoji značajan porast broja stanovnika: „Na ovaj način želimo da preporučimo svima koji su imali ili će imati nameru da prilažu novac u svrhu izgradnje hramova, koja nije u skladu sa ovom našom preporukom, da planirana sredstva daju za uređenje ili izgradnju vrtića, škola, zdravstvenih ustanova, humanitarnih organizacija i u svaku svrhu koja pomaže stvaranje boljih životnih uslova za sve ljude koji žive na području naše eparhije."

Radila sam više intervjua sa vladikom Grigorijem. Prvi u manastiru Tvrdoš pre desetak godina. Ovaj smo razgovor, u dva navrata, vodili u Nemačkoj, zemlji gde sada stoluje.
Rat u Ukrajini je tekao, a mi smo se bavili *našim ratovima*.
„Svi ljudi koji iz raznih razloga pričaju kako treba da se ratuje i kako ratova mora biti, trebalo bi da se savetuju sa nama koji smo rat živeli", kaže vladika. „Kada pričamo o pomirenju – mi i crkveni poglavari Katoličke crkve, reisi i muftije – ne činimo to jer smo načelno svesni koliko je bitan mir, već zato što je većina nas iskustveno svesna koliko je strašan rat."

Batine zbog Tita

Vladika Grigorije je rođen 1967. godine u Varešu, u centralnoj Bosni. Svetovno ime mu je Mladen. Najranija slika koja mu se urezala u sećanje jeste ona kako jednog kasnog decembra 1971, kao četvorogodišnjak, ljubi svog umrlog oca i govori tetkama da ne plaču jer njegov tata samo spava.
„To je trenutak kada počinjem da pamtim", kaže.

Druge uspomene su lepe – okružen je ljubavlju i brigom majke, babe i dede, tri godine starijeg brata i ostalih rođaka. Taj osećaj da je prihvaćen i voljen postavio mu je važne temelje u godinama koje će uslediti. Detinjstvo prati i saživljenost sa prirodom, dane provodi napolju, neprestano se igrajući i smišljajući priče. Razni su se tu svetovi izmaštavali.

„Zatim, neobično sam voleo i životinje, pse, konje... Svakoj sam davao ime. Nikako nisu smeli da ih prodaju kada sam ja bio kod kuće“, priča vladika.

Kod kuće se nije mnogo pričalo o veri. Majka se svake noći pred spavanje kratko i potresno molila Bogu svojim rečima prekidanim uzdasima. Slavila se slava, a sveštenik je dolazio jednom ili dva puta godišnje. Znalo se i da deda, za kojeg je vladika bio najviše vezan, nije za vladajući sistem: ne voli da sluša Radio Sarajevo, već Slobodnu Evropu, i ne voli onog kojeg svi vole – druga Tita. „Jedini put kada sam dobio batine bilo je onda kada mi nisu dali da gledam proslavu Titovog rođendana. A ja sam već išao u školu i kazao sam im ono što sam tamo naučio – da je kralj otišao u London i ostavio narod. Tada je majka uzela kaiš i dva puta me udarila. I to je ujedno bio i jedini put kada deda nije bio na mojoj strani. A on mi je i pre i posle bio zaštita. Ako bi me majka kritikovala, govorio joj je: ‘Nemoj ga, sine, dirati, obadva ti sveta.’“

Nauk učitelja Vehbije

Više razrede, a potom i Elektroničarsku školu završio je u Varešu.
U osnovnoj školi u selu Planinica imao je učitelja Vehbiju koji je bio jedini musliman u selu. Bio je veoma poštovan, oličavajući sve ono što bi pravi Učitelj trebalo da bude. U svojoj knjizi „Nebeska dvorišta“ (2022), vladika Grigorije piše o učitelju Vehbiji, koji ni za vreme rata nije hteo da napusti mesto i ljude koji su mu bili život:
„Naš učitelj. Na put je izveo i brata i mene, kao i mnoge prije i poslije nas. Ime mu je Vehbija R. Sve svoje rastrojene misli usredotočim na njega. Sreo sam, vidio i slušao mnoge učitelje, ali ovaj naš sa Planinice toliko je poseban da sam, sad dok gledam u plafon i osjećam kako mi znoj izbija po čelu, ponovo začuđen. Više se niko ni ne sjeća kada je došao na službu u našu osnovnu, četvorogodišnju školu, kao da je oduvijek bio tu. Kad sam pošao u peti razred u Vareš Majdan, ili Donji Vareš, danas bi se reklo da je to bila industrijska zona Vareša, nastavnici su nâs iz Planinice zvali Vehbijinim đacima. Redovno bi nam

davali ocjene koje su bile nekad za jednu, a nekad i za dvije više od onog kako smo kod njega prolazili. On nas nikad nije ocjenjivao tokom školske godine, ili to bar nije činio da mi znamo. Samo bismo na kraju školske godine dobili đačku knjižicu. Nikada nije bilo pitanja i pritužbi, niko nije sumnjao u ispravnost njegovog suda.

(...)

Tražio je od nas da lijepo pišemo, i sam je veoma lijepo pisao, da čitamo knjige, i govorio nam je kako moramo razvijati maštu. Časovi učitelja Vehbije uopšte nisu morali trajati 45 minuta. Koliko se sjećam, trajali su dok on ne kaže da su završeni. Nekada bismo ostajali u školi baš dugo, ali nikad se niko nije bunio. A opet, nekada bi nas puštao da na odmoru, ako bismo se lijepo zaigrali, ostanemo i po sat i više.

(...)

A kako je to on svojim primjerom svjedočio da je i u najtežim vremenima moguće ostati čovjekom? Došla su ova naša najgora vremena. Svi u selu su mu iz najboljih namjera govorili kako je sigurnije i pametnije da ode u većinski muslimansko selo ili u sam grad. Niko mu od naših neće reći krivu riječ, a kamoli šta drugo, ali ako dođe do najgoreg, napadači neće znati ko je on, pa će stradati kao jedan od nas. Odlučno je odbio da ode.

Učitelj – kako je to moćno zvanje i kako ga je taj čovjek dobro nosio! Razmišljao sam: da su mi svi učitelji poslije njega bili kao on, ko zna dokle bih stigao, do kog važnog fakulteta u bijelom svijetu. Toliko je taj čovjek ostavio dubok trag u mom životu. Da li je on makar nekako svjestan toga? Zašto mi je trebala ova nevolja da ga prizovem u sjećanje? Ima jedna riječ u Svetom pismu, kaže apostol: Sjećajte se svojih starješina... gledajući na svršetak njihova života (Jev 13.7). Moj se učitelj u ovom svršetku, presudnom času ne samo za njega već za čitavo naše selo, držao hrabro i dostojno svoga poziva.

On je bio naša konstanta, neko ko se u našem malom svijetu podrazumijevao. A sada je igrom sudbine, nesrećne, upravo on taj koji je suvišan. On, jedini među nama koji nikad nikome nije pričinio problem – sada je postao problem."

„Šta ima veze“

Opisujući Vareš pre devedesetih, vladika kaže da je postojala svest o različitosti, ali se ona tada useljavala na jedan tolerantan i prirodan način. Inače, njegova je majka, i uopšte cela porodica, prijateljevala sa hrvatskom porodicom Franković.

„Njihov je otac radio sa mojim dedom“, kaže vladika Grigorije. „Bio je domobran, i kada je moj deda odveden u nemački logor, taj mu je čovek dao osnovne stvari da mu se nađu, a deda ga je molio da mu pripazi porodicu. I kada se deda vratio, shvatio je da je on održao obećanje i pomogao njegovu ženu, moju baku, i troje dece. Ostali su večno prijatelji. U ovom ratu, kada je ranjen moj brat, ćerka tog čoveka – teta Jelena, kako smo je zvali – došla je prva kod moje majke i donela joj neki novac, da ima.“

U kasnijim razredima osnovne i u srednjoj školi u Varešu, poput vladika njegovih vršnjaka tih godina, i vladika se družio sa svima, bez obzira na nacionalnost. „Kada smo došli u peti razred osnovne škole, pored mene je stajao jedan dečak, zvao se Darko Pavlić, bio je drag i dobar. Ostao je moj drug. On me je prvi put u životu pitao da li sam katolik. Rekao sam da ne znam, ali da sam Srbin. Na tren sam video njegov zazor, ali nas to nije mnogo doticalo. Sećam se da se u šestom razredu jedna devojčica zaljubila u mene i da joj je drugarica govorila kako sam ja Srbin, a ona je odgovarala: ‘A šta ima veze.’ U srednjoj školi smo se stalno družila nas trojica – Sead Kedrić, Mijo Jozeljić i ja. Pričali smo mnogo o fudbalu. Ja sam navijao za Crvenu zvezdu, ali sam zbog njih išao da gledam Željezničar. Niko se nije na nacionalnoj osnovi svađao. Napetost se možda počela osećati u drugoj polovini osamdesetih, ali ja sam već tada bio u Beogradu na Bogosloviji.“

Ponavljanje tragedije u Bosni

Vladika Grigorije prvi put je došao u Beogradu 1982. Na železničkoj stanici ga je, elegantan i u odelu, dočekao majčin ujak i potom upoznavao sa duhom

grada. Kada je počeo Drugi svetski rat, on je bio student prava u Sarajevu i odveden je u koncentracioni logor Jasenovac. Preživeo je logor, otišao da živi u Beogradu i zakleo se da nikada više neće kročiti u Bosnu.
„Pravi gospodin, visok, lep, vodio me je po beogradskim restoranima i kafanama – od 'Balkana' preko 'Kazine' do 'Moskve'. Pričao mi je kako je čovek biće koje treba da se prilagodi – da ne nastojim da tvrdoglavo ostanem to što sam bio, već da prihvatim svet u koji sam došao. A on ga je celog proputovao. Završio je ekonomiju i radio je kao trgovački putnik, pokazivao mi je slike iz raznih zemalja... Zanimljivo je da je verovao da je u Bosni sve ostalo isto kao 1941. kada je iz nje otišao. Bilo mi je žao, želeo sam da ga razuverim, ali je on govorio da će tamo opet ljudi jedni druge ubijati i da ne želi to ponovo da iskusi. Umro je od srčanog udara 1982. Nisam s njim proveo mnogo vremena, ali sam to poznanstvo osetio kao pravi Božiji blagoslov. A osam godina nakon njegove smrti, opet se u Bosni odvijala tragedija."

Pretvaranje u studeni kamen

U Beogradu je vladika završio Bogosloviju (srednju školu) i Pravoslavni bogoslovski fakultet (1994) na kojem je doktorirao 2014, a u periodu od 1995. do 1997. bio je na postdiplomskim studijama u Atini.

Razgovaramo o fudbalu, koji i danas voli („Bio sam talentovan, ali su se treneri neprestano drali na nas, što nisam mogao da podnesem, pa sam posle trenirao borilačke sportove"); o studijama na Pravoslavnom bogoslovskom fakultetu i studentskim protestima protiv Slobodana Miloševića, čiji je bio jedan od organizatora; o odluci da se zamonaši, donesenoj usred tih protesta...

A zamonašen je u manastiru Ostrog juna 1992. i odmah potom sa vladikom Atanasijem (Jevtićem) dolazi u manastir Tvrdoš kod Trebinja. Iguman ovog manastira postaće 1996, a 1999. hirotonisan je za episkopa zahumsko-hercegovačkog

i primorskog. Na tome će mestu ostati do 2018, kada je prešao na čelo današnje Eparhije diseldorfske i sve Nemačke. Autor je više knjiga, između ostalog i zbirki priča „Preko praga“ i „Nebeska dvorišta“.

Najduže ipak razgovaramo o ratu, koji je proveo u Hercegovini.
„Često sam govorio da je u određenom smislu rat jako intenziviran život – prisutnije je ružno, prisutnija je smrt, ali prisutnije je i ono dobro“, kaže vladika. „Postoji ta opasnost da poverujemo da smo ravnodušni, ali će nas sačekati proživljeno“, nastavlja vladika Grigorije. „Jer smrt postaje svakodnevica. Mislio sam da sam jak i hrabar, a onda sam stalno sahranjivao mladiće koji su imali između 18 i 25 godina, gledao njihove majke, supruge, malu decu... Pretvoriš se u studeni kamen. I odjednom više nisam mogao da prolazim pored tih grobalja, nisam mogao da ih gledam. Izgleda da je sav taj užas bio potisnut – da se preživi dok rat ne prođe. Taj strah koji imaju ljudi na borbenim linijama je neopisiv. A svi moji drugovi iz detinjstva, sa sve tri strane i sve tri vere, bili su tamo. Suprotstavljeni. I mislim da svi imaju taj posttraumatski sindrom, kao što ga imam i ja iako nisam bio u rovu, ali sam bio u iščekivanju vesti i pogibije, sahranjivao... A nama je u Planinici izgorela kuća i sve u njoj, i dnevnici iz bogoslovije i pesme koje sam pisao deset godina. Nije važno kakve su one bile, ali ja ih više ne mogu pročitati.“

A onda vladika zastaje pa kaže:
„Svi ljudi koji iz raznih razloga pričaju kako treba da se ratuje i kako ratova mora biti, trebalo bi da se savetuju s nama koji smo rat živeli. Jer rat je strašan, i to ne samo u pogledu toga da možeš da izgubiš glavu ili da možeš da izgubiš nekog bližnjeg, kao što sam ja izgubio nekolicinu ljudi koje sam mnogo voleo... Ali zamislite trenutak – moj brat ide sa svojim tastom na razmenu leševa. A taj je njegov tast izgubio sina od 23 godine, i kaže mom bratu: ‘Da mi je neko pričao da ću se obradovati mrtvom sinu...’“

I dobro i zlo

Zatim vladika Grigorije govori o brojnim nepočinstvima, uključujući i *tihi* progon muslimana iz Trebinja: „To se dogodilo zahvaljujući obema stranama, muslimanskom vođstvu koje je htelo da oni odu i ovdašnjim paravojnim formacijama i kojekakvim tipovima. I ti su ubili jednu muslimansku porodicu, dva muškarca i ženu pred decom. Napisao sam i priču o tome. Otišao sam kod njihovih babe i dede u selo da im odnesem neku pomoć. I taj me dečak pita, ima četiri, pet godina: 'Možeš li ti mene, čiko, odvesti u bolnicu, tamo su mi mama i tata?' Pomislio sam koliko jedan zločin stvara patnje i kolika je opasnost za sutrašnjicu. Taj dečak možda danas živi u Norveškoj ili Danskoj i, ako se čudo nije desilo, on će biti osvetnik. On je tog jutra ugazio u krv svojih roditelja. Njegova nena nije smela da plače pred decom, pa je držala maramu u ustima, da se ne čuje lelek."

Bilo je i velikih i dobrih dela, kaže vladika. Seća se, između ostalog, kako su mnogi muslimani dolazili tada u manastir Tvrdoš kod vladike Atanasija želeći da se krste i da se tako spasu: „Vladika Atanasije je govorio da krštenje mora biti na bazi slobode i nije pristajao da ih krsti, ali im je pomagao i preko nekih ljudi ih slao u Crnu Goru... Otac Ilija Topalović je jednoj muslimanki koju su maltretirali dao krštenicu i rekao joj da taj papir iskoristi ako joj može pomoći, a kada bude htela da ga samo pocepa."

Dodaje i kako ne mora značiti da će dobro odmah biti vrednovano, ali to ništa ne menja... Navodi primer Amira Reka iz Goražda, koji je 1992. spasao 45 srpskih civila od sigurne smrti, a samo tri dana ranije nekoliko članova njegove porodice, uključujući i njegovu majku, srpske snage su zatvorile u kući i spalile. Njemu, koji je u tom trenutku bio zapovednik 43. Drinske udarne brigade Armije RBiH, stigla je zapovest da „očisti" selo Bučje u kojem su živeli Srbi. S velikim naporima uspeo je da spreči zločin, te da dogovori mirnu predaju meštana.

„Naši su ljudi u Trebinju zaštitili jednu ženu, njenu svekrvu i dvoje male dece koje su pronašli u pećini kod Nevesinja“, nastavlja vladika Grigorije. „Čitav rat su proveli u Trebinju, a kasnije se sastavili sa porodicom u Bijelom Polju. Jedno od te dece rođeno u pećini – sada je imam u Mostaru.“

Pitam ipak kako bi izgledalo čudo koje zavisi od ljudi – ne samo od Boga – pa da se potreba za osvetom onog dečaka čiji su roditelji stradali ne rasplamsa, već da se preobrazi u nešto što stvara život i ne razara ga.

Vladika odgovara kako često zaboravljamo da još u Starom zavetu Gospod govori da je osveta Njegova, ali da čovek želi da uzme stvar u svoje ruke i oseća se važnim, svetim i da na to ima prava. Teško se s tim rvati, i zato treba pameti da do rata ne dođe.
„Naš pokušaj pomirenja proističe iz toga što poznajemo strahote rata“, zaključuje.

A kada kaže „naš“ i „mi“, vladika Grigorije misli na one koji su mu slični i zalažu se za „duboki, mirotvorni religijski dijalog“. Pominje imena iz ove knjige: muftiju Dedovića, fra Skoku, nadbiskupa Uzinića... Seća se i kako je prisustvovao hirotoniji Mate Uzinića za biskupa u dubrovačkoj katedrali i kako je kasnije u restoranu „Klarisa“ bilo mnogo ljudi, ali je Uzinić pozvao baš episkopa Srpske pravoslavne crkve da govori.
„Govorio sam šta mi je bilo na srcu“, kaže vladika. „O odnosu prema Dubrovniku, njegovoj lepoti, ranjavanju grada, bolu i potrebi za suzama koje mogu da operu svaki greh. Ljudi su bili zbunjeni. I da nadbiskup Uzinić nije odmah prihvatio takav nastup i da nije na njega istog trena odgovorio, narednih deset godina bi teklo drugačije. A mi smo s vremenom slali sve dublje i iskrenije zajedničke hrišćanske poruke. Svakog januara smo bili zajedno – ako smo se molili u našoj crkvi, on je držao propoved, ako su se oni molili, ja sam propovedao. Stajali smo zajedno pred licem Božijim, bilo je to potresno i uticalo je i na nas i na druge ljude, na sveštenstvo i vernike.“

Vladika pominje i reči izvesnog starca u Konavlima, koji je trgovao na trebinjskoj pijaci i koji je rekao da je i pre bilo ratova, pa bi nakon dve, tri godine ljudi nastavili da žive i sarađuju, a sad je prošlo 30 godina i još se nije rat završio: „Čudna je to pojava među ljudima, ta nemogućnost prevazilaženja problema. Tome je krivo i nesuočavanje sa događajima koji su se zbili s nama i oko nas. Naravno da je odviše komplikovano – ko je kriv, ko je počeo rat, a ko završio, koliko je Dejton pravedan i da li se poštuje... Ali sve su to teme koje, po mom mišljenju, odvlače ljudima pažnju od onih životnih – kako da se živi dobro, bolje i humanije."

Krv mora biti iznesena na sunce

Posebna i važna tema jeste rad Međureligijskog veća (MRV) u Bosni i Hercegovini. Ono je nastalo 1997. i čine ga Islamska zajednica, Srpska pravoslavna crkva, Katolička crkva i Jevrejska zajednica. Razlog nastajanja bila je potreba da se radi na izgradnji mira i ljudskih odnosa u duboko ranjenom društvu. Uspostavljanje takve saradnje među crkvama i verskim zajednicama na jedan institucionalizovan način, u kojem učestvuju najviši verski predstavnici, posebnost je BiH. Bilo je perioda u kojima se radilo mnogo, bilo je perioda zatišja. Delovanje svakako zavisi i od članova MRV u tom trenutku, ali učinak ovog tela je nesumnjivo od velikog značaja.

U prethodne dve i po decenije organizovane su zajedničke konferencije veroučitelja, štampani su knjige i materijali o običajima i religijskim pojmovima svih pomenutih religija, snimane su emisije, osnovana je Mreža vernica koja deluje u lokalnim zajednicama, zajednički su razgovarali o mnogim temama mladi teolozi... Zahvaljujući Pravnoj grupi MRV donesen je Zakon o slobodi vere u BiH, a ovo telo organizuje i zajednički obilazak mesta stradanja različitih učesnika – najčešće mladih različite vere – i tom prilikom oni slušaju svedočanstva preživelih...

O svom delovanju u MRV, vladika Grigorije kaže: „Ja sam došao tamo da menjam starog mitropolita (mitropolit Nikolaj Mrđa, 1927–2015) u Sarajevu. Mi smo ustanovili taj princip – ako je negde napadnuta crkva ili džamija ili sinagoga, onda izlazimo svi i zajedno šaljemo poruku mira i osuđujemo taj čin. Napadi na verske objekte su skoro potpuno prestali. Odlučili smo 2017. i da mimo političara, mi, verski predstavnici, posetimo stratišta Bošnjaka, Srba, Hrvata i Jevreja. Kardinal Puljić je već bio starac i sećam se kako je išao gore na Kazane (mesto gde je tokom opsade Sarajeva ubijen i u jamu bačen i dalje nepoznat broj ljudi, najvećim delom srpskih civila, a čiji su počinioci bili pripadnici Armije BiH), bio je led, opasno i klizavo, on je bio u cipelama i ja sam ga tri puta pitao može li, a on je govorio da nećemo da odustanemo. Onda smo išli na Vlašić, gde su Srbi, policajci iz Prijedora, ubili dva autobusa žena i dece. Pa u Križančevo Selo, gde su muslimani ubijali Hrvate, a onda smo bili i u Kruščicama, gde se nalazio koncentracioni logor u kojem su za vreme Drugog svetskog rata spaljivani protivnici NDH – Jevreji, Srbi, muslimani...“

Vladika kaže i da se na toj osnovi moglo uraditi mnogo više... Ali da „pusti političari nisu imali hrabrosti za to“.

Pominje i da je, kada je došao novi reis-ul-ulema u Sarajevo, razgovarao s njim dugo i otvoreno, a zatim mu je predložio da naprave dve komisije koje bi istraživale međusobne zločine u poslednjih sto godina. Reis-ul-ulema je to prihvatio. Te bi se komisije za osvetljavanje istine sastojale kako od istoričara tako i etnologa, psihologa, teologa, filozofa... Kasnije je došao novi mitropolit SPC, a vladika Grigorije je otišao da stoluje u Nemačku. Njegova ideja još nije zaživela.

„Moje je duboko uverenje“, kaže vladika, „da treba sve zločine izneti na svetlo dana. I zločine i zločince i oruđa kojim su ti ljudi ubijeni jer ta krv mora da bude nekako iznesena na sunce, pokazana ljudima. Vidim to na primeru Berlina: pored Rajhstaga je jevrejski spomenik žrtvama Holokausta, pa spomenik Romima postradalim u Drugom svetskom ratu... Pa postoji muzej na

otvorenom, nekadašnje sedište Gestapoa. Ljudi se moraju suočiti s tim. Da je prijatno – nije, ali drugog leka nema."

Pitam plaši li se da iznesena krv ne zatraži još krvi.
„Taj bi rad imao smisla samo ako je zajednički i na bazi stručnosti, a ne na bazi propagande, i želje da se opravda *svoj*, a okrivi *drugi*", kaže vladika. „Teško je to i definisati – suočavanje je to, ne sa svojim zločinom, nego sa našim zločinima i našom ludošću. Ali ta zemlja neće napredovati ako toga ne bude. Opet će se aveti pojaviti i opet će provreti u ljudima. Kada su Bošnjaci u pitanju – naravno da smo različitih vera i da oni hoće svoju naciju, i niko ne može i ne treba da im to osporava – ali ne samo da smo mi od Adama, već smo jedan narod. Različito je možda vaspitanje, versko i kućno, ali smo do juče isti bili. S katolicima smo, kako god da okrenemo, jedna vera. Postoje razlike u obrazovanju i vaspitanju i u toj potrebi za distancom, a ipak nikome nije pošlo za rukom da se od sebe distancira."

Isključena je jedino isključivost

Vladika Grigorije ukazuje da je za uspostavljanje odnosa sa drugim važno da čovek zaista veruje u svoju veru i da poštuje veru drugog, o njoj da ima znanja, a najpre – da bude iskrenosti, pa makar i po cenu neslaganja. Jer ta iskrenost izaziva poštovanje. I kao što inače činim, pitam za cenu slaganja, onoga kada je napadnut od *svojih*:
„Ima napada koji, koliko god da su neprijatni i koliko god podrazumevali trpljenje i udarce, samo potvrđuju da si na pravom putu", odgovara vladika. „Međutim, nisam tu bitan ja koji se zalažem za otvorenost ili onaj koji podržava suprotno i možda ima jednu usku svest i o Bogu i o pravoslavlju i o srpstvu. Bitna je refleksija na ljude. A oni – u situaciji u kojoj svako govori šta mu na um padne, bez argumenata i ozbiljne svesti – ostaju zbunjeni. Već pometeni ratovima, pogibijama, nevoljama – i dalje se sluđuju. To je greh! Mnogo sam

razmišljao o tome. Ali kako godine prolaze, mislim da je vrlo važno da govorimo otvoreno i iskreno i da ljudi onda budu u situaciji da izaberu između dva pravca – jednog koji je isključiv i drugog koji je otvorenog uma i pogleda. Moja glavna teza, gledano iz liturgijske prakse naše Crkve i teologije, glasi da je isključena jedino isključivost. Jer liturgija nas uči da ona sve prima, prihvata, pridonosi, preobražava, a ne – isključi ovo, isključi onoga...“

Crkveni oci su bili hrabri

Vladika Grigorije je na Velikom pravoslavnom saboru na Kritu 2016. govorio o neophodnosti ekumenskog dijaloga. Tom je prilikom, između ostalog, kazao: „Ne pretendujemo da tačno znamo kojim putem treba da ide ekumenski dijalog, ali se slažemo sa Kongarom kojim putevima ne sme da ide: 1) putem povratka svih u okrilje Pravoslavne (Kongar bi rekao Katoličke) crkve, i 2) odgađanjem jedinstva među hrišćanima do eshatona (izgovarajući se da će eventualno jedinstvo hrišćana biti čudo koje će Bog učiniti na svršetku vremena). Prvi put je put isključivosti i integrizma, a drugi put je bekstvo od istorijskog zadatka i projava ekumenskog pesimizma i večnog odlaganja pod poznatim izgovorom da baš ‘sada nije vreme’. Dakle, ekumenskog dijaloga mora biti ako smo kao pravoslavni hrišćani uopšte odgovorni ne samo za sebe nego i za druge.“

Govorio je potom kako bi odustajanje od dijaloga ili njegovo glumljenje, lišeno iskrenog i bratskog pristupa usled straha od antiekumenista, bilo protivno delovanju otaca Crkve koji su se hrabro hvatali ukoštac sa izazovima svoga vremena. A ekumenizam je izazov današnjice.

U poslednjim rečenicama njegovog izlaganja čulo se i sledeće:
„Što se tiče nas čije eparhije zahvataju i prostore koji nisu tradicionalno pravoslavni, ali na kojima i pravoslavni žive kao manjina, nama je kristalno jasno da je dijalog sa nepravoslavnima ne samo poželjan nego i nužan. Da bi živeli

normalnim životom, pravoslavni i u sredinama u kojima su manjina moraju biti integrisani u društvo u kojem se nalaze, a da bi se ta integracija odvijala na dostojanstven način, paralelno sa njom mora se odvijati i dijalog crkava (npr. Pravoslavne i Katoličke), koji će, što više odmiče, i jednoj i drugoj strani pokazivati da među njima ima neuporedivo više sličnosti nego razlika i još manje suprotnosti i isključivosti, a time i manje razloga za netrpeljivost i neprijateljstvo. Odustajanje od iskrenog i odgovornog dijaloga u takvim (a po mom mišljenju i u svim drugim) sredinama, značilo bi prepustiti sopstvene vernike predrasudama onog drugog (ali i njihovim verskim fanaticima – jer od njih nijedna Crkva, nažalost, nije slobodna)."

Crkva i mediji

Konačno, razgovor nas navodi na medije, na odluku da se pojedinac izloži i izađe pred javnost. Ali isto tako i na njihovu važnost u savremenom svetu – na poruke koje šalju, atmosferu koju stvaraju...Vladika kritikuje medije govoreći kako prečesto za njih dobra vest i nije vest. Recimo, što je rad u Međureligijskom veću bio uspešniji, to su mediji bili manje zainteresovani da o tome pišu. „Dobra vest dođe kao incident, a incident bi trebalo da bude nešto loše", nastavlja. Opet, mediji se mogu upotrebljavati na zlo ili na dobro, a onaj koji se izloži (u) javnosti ulazi u rizik. S druge strane, oni koji su pametni i daroviti, a ćute i neće da zakorače u medijski prostor, liče mu na talentovanog umetnika koji odbija da slika ili vrsnog naučnika koji neće ništa da stvara i radi.

Konačno, Crkva koja odbija medije zaboravlja na izvestan način i na svoju misionarsku dimenziju.
„Crkva je u novije vreme shvaćena dosta liturgično", kaže vladika. „I liturgija jeste zatvoreni prostor, ali ako se setimo Jevanđelja, onda ćemo videti šta Gospod radi – ulazi u svaku zatvorenu zajednicu, otvara vrata i prozore i na

sinagogama i u hramovima, ide čak i među fariseje i sadukeje. Među Njegovim apostolima su dvojica koji su pripadali konzervativnim grupacijama, jedan od njih je Juda Iskariotski. U tom smislu, ne smemo zaboraviti tu biblijsku dimenziju. Savremeni čovek je otvoren za sve i on hoće da mu ti nešto ponudiš, a da on ima pravo da odbije ili da prihvati. I moraš mnogo da se potrudiš da mu tu ideju izneseš."

Kao drugi izazov kada je reč o medijima, vladika navodi – doslednost onoga koji govori. Drugim rečima, ne može se u jednoj prilici biti za mir i ljubav i tvrditi da su svi Božija deca, a u drugoj, kada i nije *udobno* to reći, samo (pre) ćutati ili tvrditi suprotno. Jer u tom trenu sve dotadašnje pada u vodu.
„A publika često povuče ljude, želja da se dopadnu svima može da ih odvede u nekonzistentnost. Zato je borba za jednu viziju života u multietničkom i multireligijskom prostoru neobično važna, moćna i teška. Teško ju je održati i neprestano voditi. Recimo, ja sam zbog pomenute besede u dubrovačkoj katedrali – koja je bila nešto sasvim normalno – dobio takve kritike i pohvale da bi svako kasnije objašnjavanje te besede bilo uzaludno, moglo bi da odvede u odricanje rečenog. A mediji nekada kao da to hoće – da nas ulove u nestabilnosti. Mislim da se zato ljudi opredeljuju za lakši put – dopasti se većini i biti arogantan prema manjini. Onda nemaš nikakve probleme."

Nadbiskup beogradski i mitropolit
monsinjor Stanislav Hočevar (1945)

Niko ne može sam da spasava

U svakom od intervjua prvo popričam sa sagovornikom kako bismo se odmakli od *onog pripremljenog* koje diktira početak razgovora – diktafon uključujem tek kasnije. Međutim, postoje i dobre greške. Tako sam u intervjuu sa nadbiskupom Stanislavom Hočevarom* pritisnula dugme za snimanje pre prvog, formalnog pitanja. Nakon nekoliko minuta objašnjavanja šta želim postići ovom knjigom na temu ekumenskog i međureligijskog dijaloga, nadbiskup je rekao:

„Zar nije žalosno što smo uronjeni u floskule i čitav jedan milenijum ne možemo da dođemo snažnije k sebi?“

„Mislite ka drugome?“

„Da. Nema mene bez drugoga.“

„Zašto ne možemo?“

„Jer smo previše kod sebe.“

„A kako da iskoračimo?“

---

* Nadbiskup Stanislav Hočevar umirovljen je 5. novembra 2022. godine. Razgovor za knjigu je vođen nekoliko meseci ranije i zato je u tekstu zadržano njegovo tadašnje zvanje. Na čelu Beogradske nadbiskupije i mitropolije danas se nalazi monsinjor dr Ladislav Nemet.

„Prvo da se susrećemo. Ali to nije dovoljno. Važan je proces, stvarno približavanje. Ne mislim da samo sedimo na istom mestu, već da se uživljavamo u drugoga i otkrivamo subjekat."
„Smatrate li da sposobnost ulaženja u tuđe cipele na jednom dubljem emotivnom nivou, sposobnost da zaista čujemo i, povrh svega, osetimo empatiju dolazi iz porodice? Sa mesta gde se neguju takva osobina i pogled na drugog? Ili je više do ličnosti? Mislite li da je i to delom Božiji dar?"
„Psiholozi ne bi bili zadovoljni, ali ja lično smatram: koliko autentičnije uranjamo u tajnu Boga, toliko možemo autentičnije uranjati i u tajnu bližnjega. Radovati se."
„Kažete da ateista nije sposoban da se skroz uživi i upozna drugoga?"
„Da li vi meni kažete da možete sa sigurnošću odgovoriti ko je ateista, a ko je vernik? To su naše definicije koje ne odgovaraju objektivnom životu. Često su oni koji se nazivaju ateistima čak dublji vernici nego oni koji se nazivaju vernicima, čak i kad nisu Boga autentično susreli. Često se bolje osećam sa onima koji kažu da ne veruju, ali su tragaoci. Naš Bog je tako velika tajna da ga niko ne može obuhvatiti. Pa neretko smo i mi vernici, a nekada samo iz tradicije, dobili veoma površnu sliku Boga i sada sve merimo tim metrom svoga iskustva. To je opasno. Sigurno je da su u svakom od nas i vera i nevera. Drugo, hodajući kroz istoriju otkrivamo kako se uvek iznova otvaramo samo jednoj dimenziji velike tajne Boga. I u znatnom broju slučajeva, ono što mi kao Crkva zvanično govorimo o Bogu premalo je za onoga koji još ne veruje. Upravo zato Crkva mora uvek da sačuva dijalošku prirodu, da je uvek u razgovoru. Ako moja vera ne upućuje mene ka dijalogu, već znači da nije prava vera."

Naš se razgovor dalje račva u više tokova koji se prepliću i sudaraju, dajući jednu integralnu sliku života i sveta. A integralnost je za nadbiskupa Hočevara važna reč.

Nadbiskupa Hočevara poznajem godinama. Svedočim često njegovom neizmernom strpljenju s ljudima, umeću da čuje kazano i prećutano, mudrosti da ne nameće odgovor, već da usmeri sagovornika da otkrije odgovor sebi. Veliki je broj pravoslavnih koji dolaze u Nadbiskupiju da traže savet ili pomoć. On jeste vojnik svoje Crkve, ali su njegova otvorenost prema svim ljudima i sposobnost da ih prihvati bezgranične; čvrsto se drži svojih stavova – neki bi ih možda nazvali konzervativnim – ali onog trenutka kada pred sobom ima čoveka koji pati i luta, neće mu pristupiti *napamet* listajući pravila, već će u svakom trenutku imati u vidu da je pred njim živ čovek, čije će granice i unutrašnje borbe razumeti. Ako nekoga i nešto kritikuje, to čini iz želje da ih promeni nabolje. U izjavama ume da bude oprezan, svestan kolika je težina svake reči.

Ako bi se njegov doprinos dijalogu, ekumenskom i međureligijskom, ali i svakom drugom, mogao opisati u onom najvažnijem, to ne bi bila, iako bi mogla da bude, priča o *spoljnim delima*, raznim zajedničkim inicijativama i tribinama, izdavačkoj delatnosti Nadbiskupije, humanitarnom radu preko Karitasa, pa čak ne ni o susretima na najvišem nivou sa drugim verskim zvaničnicima, posebno onima Srpske pravoslavne crkve, već je upravo svaki pojedinačni razgovor sa *običnim čovekom* (iako, nijedan čovek nije običan) najdragocenije svedočanstvo nadbiskupovog delovanja.

Detinjstvo i mladost bez oca

Nadbiskup Stanislav Hočevar rođen je 1945. godine u Jelendolu kod Novog Mesta u Sloveniji. Stariji bračni par koji nije imao dece dao je njegovim roditeljima zemlju i staru kuću.
„Bili su radni i plemeniti“, opisuje nadbiskup svog oca i majku.

On je četvrto dete u porodici, najstariji brat je rođen 1936, a sestra i drugi brat 1940. i 1943, za vreme Drugog svetskog rata. Baš je uz njihovu kuću išla granica između italijanske i nemačke okupacione zone. Živeli su u velikom siromaštvu. „Otac je i od jedne i od druge vlasti dobio dozvolu da ne ide u vojsku jer je imao porodicu. Bio je sa nama. I otac i majka su bili vernici, previše pošteni za današnje shvatanje“, kaže nadbiskup.

Bio je 7. jul 1945, rat je već bio završen, a porodica je sedela na nedeljnom ručku. Komunisti su došli i odveli njegovog oca. Prema nadbiskupovim rečima, otac je mogao da pobegne, ali nije hteo jer je smatrao da nema razloga da mu neko naudi. Nikada se nije vratio. Nekoliko meseci potom rodio se Stanislav Hočevar. Godinama kasnije njegova majka je govorila: „Siromah je onaj koji je prouzrokovao njegovu smrt, a ne ja koja sam ostala bez muža i vi koji ste ostali bez oca.“ „Kao dete zapravo nisam razumeo šta znači biti bez oca. Činjenica da smo mi u našoj porodici uvek molili za one koji su ga ubili jer nas je tako naša majka učila, stvorila je ambijent koji me je obeležio za ceo život“, kaže nadbiskup.

Iz svog ranog detinjstva ostala mu je u pamćenju i divna priroda Dolenjske, porodična sloga ali i veliki sklad između biljaka, životinja i ljudi, odakle je bilo lako razviti simpatiju prema svemu stvorenom.

Centralna figura porodice bila je njegova majka, koja je preuzela celokupnu brigu o kući i četvoro male dece. U knjizi-intervjuu novinara Miloša Jevtića, nadbiskup Hočevar je izrekao rečenicu kojom divno sažima ulogu majke: „I kada nismo imali hleba, znali smo da imamo majku.“

Sa tri godine pao je sa veće visine i danima nije progovarao. Tada ga je majka na Veliku Gospojinu odvela u lokalnu crkvu. Tradicija je zahtevala da se za taj praznik predveče započne sa misom i da ona traje do sutradan. Celu noć

su proveli u crkvi. Nadbiskup se seća u slikama – kaže da još uvek vidi mesečinu, čuje šuštanje lišća te večeri, lagani vetar i pojanje.

Prve razrede škole pohađao je u svom mestu. Škola je od kuće bila udaljena šest kilometara i on je svakoga dana peške prelazio taj put. Kada je bio u šestom razredu, u parohiju su došli salezijanci, monasi redovnici posvećeni radu sa mladima, i uneli velike promene u župu. Oživela je crkvena zajednica. „Njihov dolazak je meni otvorio novi put", seća se nadbiskup. „Ne znam šta bi bilo bez toga."

U samoj školi je, kako kaže, religija bila često na meti i onih nastavnika koji su inače bili „duhom izvanredni". A bilo je i onih koji su o tome uglavnom ćutali, ne usuđujući se da izreknu reč o sopstvenoj naklonosti.

Nakon osnovne škole, otišao je u malo semenište i versku gimnaziju u Križevcima u Hrvatskoj. A već posle drugog razreda gimnazije, u Rijeci je ušao u novicijat salezijanaca (godina iskušenja kada osoba odlučuje da li će da bude monah redovnik ili ne). Pitam, nije li to premalo godina za takve odluke?
„Mnogo toga nisam mogao svojim razumom pojmiti, ali sam uvek imao intuiciju – koji put je pravi", odgovara nadbiskup Hočevar. „To me je vodilo i čuvalo."

Voljeni papa Jovan XXIII umro je 1963, a za novog papu izabran je Pavle VI. Sredinom avgusta iste godine, nadbiskup Hočevar je napravio svoje prve monaške zavete. To je bilo vreme i Drugog vatikanskog koncila, koji će korenito promeniti odnos Katoličke crkve prema drugim crkvama i uopšte verskim zajednicama. Naime, početkom januara 1964. godine papa Pavle VI i vaseljenski patrijarh Atinagora susreli su se u Svetoj zemlji. Atmosfera je bila više nego srdačna, a dvojica crkvenih vođa ukinuli su međusobna izopštenja koja su 1054. udarila pečat na podelu hrišćanstva na zapadno i istočno. Mediji

su izveštavali da je papa Pavle VI odbio da sedne na tron u zgradi katoličkog poslanstva u Jerusalimu, prepustivši ga svom gostu. Međutim, ni patrijarh Atinagora nije želeo sesti, pa je tron ostao prazan. Tako su dva crkvena poglavara sedela na stolicama postavljajući temelje savremenog dijaloga dve Crkve.

Nadbiskup Hočevar je prenos tog događaja gledao preko televizije i navodi ga kao jednu od prelomnih tačaka svog života. Tada je, uz još nekoliko đaka, osnovao ekumenski kružok: gladni vesti o događajima sa koncila i tamošnjim susretima, pronalazili su knjige i prevode, čitali govore kardinala Bee, prvog predsednika Papskog veća za unapređenje jedinstva... O svemu tome su potom mnogo razgovarali.

Posle završene srednje škole i prve godine prakse, nadbiskup Hočevar je otišao u vojsku u Skoplje. Kaže, bilo je tamo raznog sveta, s jedne strane – neizbrušenog, naizgled sirovog, s druge strane – pažljivog. Iako mahom nisu bili pobožni, za velike crkvene praznike doneli bi mu alkohol da proslavi. Ili bi baš za Božić dobio odsustvo.

Po povratku iz vojske – kako zahteva običaj kod salezijanaca – pred nadbiskupom je bila godinu pedagoške prakse. Njegov se zadatak sastojao u tome da prati one koji su bili u novicijatu, iako je od njih bio samo nekoliko godina stariji: „Bilo je to zahtevno. I tada sam prvi put osetio snažnu potrebu za pisanjem. Napisao sam čak i jednu dramu o mladom bogoslovu koji prolazi kroz različite teškoće i na kraju izlazi iz bogoslovije. Jer mi smo tada snažno proživljavali sve što se događalo u Crkvi, a bilo je mnoštvo kritika nakon koncila. U toj sam drami hteo da pokažem važnost autentičnog vaspitanja, pravilnog odnosa između odgojitelja i đaka i, uopšte, odnosa prema mladima. To je veliko pitanje i danas: kako će hrišćanstvo u ovim vremenima posredovati dar vere? Ne možeš više to činiti samo kroz tradiciju. I ne radi se samo o tome – ići u crkvu ili ne, već o slobodnom opredeljenju za dobro."

Kada je nakon prakse došao u ljubljansku bogosloviju, nadbiskup Hočevar je i tamo postao zadužen za praćenje liturgijskih saradnika. Rvali su se ti mladi ljudi sa teološkim i filozofskim pitanjima. Tada je izašla i enciklika o kontracepciji „Humanae vitae", pa dolazi do izražaja i pitanje braka i seksualnosti. Takođe, pratio je mlade koji su se pripremali za venčanje: „Video sam kako najedanput deca koja su do tada normalno dolazila u crkvu, uđu u novu fazu i ne vide više u veri ono što su nekada videli."

Ovo će mu iskustvo sigurno značiti i u svim narednim godinama, kao i dok je na čelu Beogradske nadbiskupije. Mnogi mladi dolaze željni odgovora, ali i da neko, bez osuđivanja, sasluša njihove sumnje.

Sledeća velika stepenica za nadbiskupa bila je kada je 1973, nakon završetka Teološkog fakulteta u Ljubljani, rukopoložen za sveštenika. Inače, ta se prva sveta misa svečano slavi u župi odakle dolazi sveštenik. U deset župskih crkava sat vremena su zvonila zvona, iz svih sela su se ljudi pridruživali, hor je pevao. Nakon više decenija, neko iz tog kraja je postao sveštenik. Propovednik na toj misi bio je upravo onaj župnik koji je usmerio nadbiskupa Hočevara.

U narednom periodu, dešavanja je bilo napretek: „Mene su slali da predajem u novicijatu, držao sam veronauku i druge predmete, bio sam odgojitelj i, nastavivši studije, magistrirao u Ljubljani. Na susretu predstavnika salezijanaca iz čitavog sveta 1978, bio sam delegat naše salezijanske provincije. Došavši iz jednog zatvorenog sistema, odjednom sam sreo ljude sa svih strana, toliko različitih kultura, jezika, mentaliteta, načina rada... Tih godina spavao sam dva-tri sata. Bilo je to vreme velikih promena. U danu kada sam branio svoj magisterij, papa Jovan Pavle II – prvi papa Sloven u istoriji – leteo je nad Ljubljanom ka svojoj prvoj poseti Poljskoj. I taj me je papa kasnije imenovao za biskupa."

Od 1984. do 1988. nadbiskup Hočevar je bio upravnik Modestovog doma, internata za srednjoškolce u Klagenfurtu, u Austriji. Bila je tamo velika izdavačka

kuća – izdavačkoj delatnosti ostao je posvećen gde god da se našao – i dom za 120 đaka. Korušku opisuje kao novi svet u odnosu na zemlju iz koje je dolazio. Potom, od 1988. do 2000, u dva mandata, bio je provincijal Slovenačke provincije. A onda ga je, na njegovo iznenađenje, put odveo u Beograd.

Godinu dana pre toga (1999), NATO je bombardovao SR Jugoslaviju.
„Mene je to jako pogodilo. Svake večeri sam čuo taj podmukli zvuk kada su avioni nadletali Sloveniju leteći iz Avijana. Zato sam započeo akciju 'Mir tebi Balkane'. Napisali smo molitvu na srpskom, albanskom, hrvatskom i slovenačkom jeziku. Želeo sam da napravimo međureligijski manastir gde bi pod jednim krovom mogli da žive i katolici i pravoslavni i muslimani, svako da ima svoj deo i da se zajedno molimo za mir. Sanjao sam da ćemo nešto poput toga stvoriti...", govori nadbiskup Hočevar.

Bez čarobnog štapića u Beogradu

Nije ni slutio te 1999. da će biti poslat u Srbiju. Naime, želeo je da misionari po Africi. Ali umesto toga – susedstvo. Bila je to 2000. godina, na vlasti je još uvek bio Slobodan Milošević. Atmosfera u društvu je bila veoma teška. Jednom prilikom je nadbiskup Hočevar kazao da je njegov prethodnik, nadbiskup Perko, imao dosta mračna predviđanja kada je reč o beogradskom stadu.

Kako zbog društvenih dešavanja tako i zbog strepnje da katolička manjina neće prihvatiti još jednog Slovenca na čelu Nadbiskupije, prvo je imenovan za nadbiskupa koadjutora. Tek poslednjeg dana marta 2001. postao je nadbiskup beogradski i mitropolit.
„Porodica i prijatelji su se plašili što idem u Srbiju, u kojoj su tada bila velika previranja. Odabrao sam geslo 'Služiti Gospodu u radosti'. Znao sam da je situacija odviše složena i da nema čarobnog štapića kojim bi se brzo rasplela. Ali sam pokušao raditi za dobro, biti prisutan, činiti, svestan da se ne može

nešto veliko napraviti, ali da je jedini put uspostavljanje prijateljstava", kaže nadbiskup. „Da nisam imao snage da volim ovu državu i njen narod, ne bih došao. Ne bih pred samim sobom smeo to da učinim. Godinu, dve nakon što sam stigao, održavala se na jednom fakultetu tribina o takozvanim sektama. Ustao je jedan student i rekao: 'Vi katolici ste jeretici, ali Vi lično niste, jer nas poštujete.' Iako je na prvi pogled taj mladić izrekao budalaštinu, radi se u stvari o velikoj istini. Ako bismo se mi svi voleli i poštovali, među nama ne bi bilo jeresi. Najveća jeres je da ne želimo dobro jedni drugima."

U pomenutoj knjizi-intervjuu upitan je i čime se vodio kada je došao u Beograd. Nadbiskup je odgovorio: „U Beograd sam došao bez ikakvog programa, sem jednog: 'Voleti svaku dušu kao celokupnu biskupiju.' Došao sam da svedočim da je Bog na strani svakog čoveka; da svedočim da Bog zna da broji samo do jedan; da je svako od nas izuzetan original i da se ne može sabirati ili upoređivati sa drugim originalom. Došao sam u Beograd s jasnom svešću da nemam nikakvih prava da sabirem ili žanjem, nego da smem samo da sejem."

Pominje mi vredne i značajne razgovore koje je imao sa profesorom Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta u Beogradu, protojerejom-stavroforom Radovanom Bigovićem (1956–2012), jednim od pokretača međureligijskog dijaloga u Srbiji. On je govorio da je dijalog u samoj prirodi Pravoslavne crkve, a uz to je i štiti od dva opasna iskušenja, otvorenog relativizma i zatvorenog fanatizma. Nadbiskup Hočevar je iste takve razgovore vodio sa patrijarhom SPC Pavlom i sadašnjim patrijarhom Porfirijem.

Od trenutka kada je došao u Srbiju pa do danas, mnogo toga se promenilo. Pitam kakve su bile te prve godine. Naime, nekoliko meseci nakon što je stigao, dogodio se Peti oktobar i pad Slobodana Miloševića. Srbija je počela da se otvara, a promenio se i položaj religije u javnoj sferi. Između ostalog, u škole je uvedena veronauka, započela je restitucija, bilo je dosta zajedničkih

događaja. Za nadbiskupa Hočevara te su prve godine bile od izvanrednog značaja za crkve i verske zajednice, kao i za društvo.

O promeni kursa koja je nastupila i o sadašnjem trenutku nadbiskup kaže: „Istorijski gledano, plime i oseke nisu ništa neobično. Kada se oslobodiš prisile, nekada ne znaš slobodno živeti. Pokazalo se da i za slobodu treba biti zreo. Ne bih koristio *prevelike* reči i davao preteške sudove, ali ono što me danas veoma uznemirava to je nedostatak jačeg dijaloga. Svako dete i svaka zajednice moraju proći kroz pubertet, ali je važno da se sačuva senzibilitet za prave vrednosti. U nekom vremenu se može činiti puno konkretnog, neko vreme treba svedočiti time da postojiš, moliti se, sačuvati nadu i ne klonuti. Ne upasti u apatiju. Čini mi se da je sada ovo drugo vreme."

Naučne metode protiv zloupotrebe prošlosti

Biti nadbiskup u Beogradu podrazumeva neprestan hod po žici i da *naši* i *njihovi* mere svaku reč i svaki susret. Odnosi dve Crkve se dobrim delom, makar u percepciji šire javnosti, svode na odnose Srbije i Hrvatske, odnosno SPC i Katoličke crkve u Hrvatskoj. Duboko su opterećeni bremenom zajedničke prošlosti u kojoj je bilo mnogo stradanja i sukoba.

Pitam nadbiskupa kako se borio i bori s tim. Odgovara da mu je na početku bilo mnogo lakše jer je manje poznavao situaciju i njenu kompleksnost: „Međutim, moj je stav uvek bio da kada je nešto mnogo zamršeno, ne treba stati, ne treba se bojati, ali treba biti svestan da je potrebno više vremena i spremnosti iskreno se posvetiti, razmišljati, proučavati, a i moliti se u smislu osluškivanja Duha Svetog."

Nadbiskup Hočevar je u mnogim javnim nastupima i privatnim razgovorima isticao važnost istorijskih nauka i naučnih metoda proučavanja prošlosti čime bi se izbegle njene (zlo)upotrebe: „U komunizmu je bilo previše

zabrana i prećutkivanja nekih događaja. I ta je složena istorija pala na nas kao teški teret. Svi se pomalo lomimo, ali treba izdržati. Arhive će pomoći da se mnogo toga otkrije. Naše arhive (Beogradske nadbiskupije), koje nisu velike, pokazale su kakvu je ulogu odigrao nadbiskup Josip Ujčić (nadb. 1936–1964) za vreme Drugog svetskog rata, spasavši nemali broj Jevreja i pokušavajući da zaštiti Srbe u Hrvatskoj. Toliko je pisama poslao u Rim da bi tamo shvatili šta se dešava u NDH. A on sam je često bio u veoma teškoj situaciji. Jedan je od retkih biskupa koji se, uprkos svemu, znao uklopiti u novu stvarnost. Kada ga je odlikovao Josip Broz Tito, neki su hteli da ga isključe iz Crkve i da ne bude više deo biskupske konferencije. Ali je izdržao, i u tome se ogleda njegova veličina."

Crkva kao instrument dijaloga

Kada smo radili prvi intervju, u maju 2011, podsetila sam nadbiskupa Hočevara na njegovu izjavu koju je dao nekoliko godina ranije. Na pitanje „Ko je Stanislav Hočevar, osim što je nadbiskup?", odgovorio je: „Strašno trpi zbog podeljenosti istočnog i zapadnog hrišćanstva i ne plaši se mačeva niti s jedne niti s druge strane." Upitan kasnije da li se situacija promenila, kazao je da trpi još više, objasnivši: „Svi smo, i istočna i zapadna crkva, premalo osetljivi kada je reč o jedinstvu i zajedništvu. Mačevi o kojima sam govorio su upravo nerazumevanje sa obe strane. Vrlo brzo se stvaraju predrasude. Ko god se danas zalaže za jedinstvo hrišćana nailazi na neshvatanje. I to je znak da je jedinstvo hrišćana Božija volja."

Sada, komentarišući to, odgovara: „Mene mnogi boli što mnogi ne vide da smo jedna Crkva, što neki gledaju na druge kao na jeretike. Opšti nacionalni trendovi, koji su sa svih strana doveli do prevelike identifikacije između konfesije i nacije, zatamnili su mnoge poglede i perspektive. Hrišćanstvo bi moralo biti motor dijaloga, a mi ni među sobom često ne umemo da razgovaramo."

Nadbiskup kaže da je na njega, kada je reč o međureligijskom dijalogu, veoma uticao papa Pavle VI, koji je na početku mandata kao prvu encikliku napisao „Ecclesiam suam“ (1964) a u kojoj kaže da je svoju crkvu Bog postavio kao instrument toga dijaloga koji treba da se vodi u koncentričnim krugovima.
„Logično je da najpre hrišćani međusobno razgovaraju. Jer nam već različitosti među hrišćanima omogućavaju da otvaramo perspektive i da postanemo sigurniji u sebe i time spremniji da razgovaramo sa svima. Da rekapituliram: ja znam da bez toga dijaloga ne mogu da budem ja i znam da moja Crkva ne može da živi svoj identitet ako nije u dijalogu sa ostalim identitetima. Mi smo doživeli raskol, ali imamo isti sadržaj vere, samo nemamo jedinstva u vođstvu.“

Potom objašnjava kako su Pravoslavna i Katolička crkva uvek imale različite obrede, načine proslavljanja i ispovedanja vere: „Kada sam ja došao u Beograd, svi su pričali o problemu Filiokve (Filioque). U međuvremenu, od kada postoji Mešovita komisija, došlo se do toga da to nije problem.“

Kao drugi nivo dijaloga, nadbiskup Hočevar navodi onaj nivo konkretne ljubavi oličene i u zajedničkim humanitarnim delatnostima, ali i u prijateljskim odnosima. Ističe i važnost povezivanja u vremenu globalizacije u kojem, po njemu, do izražaja mahom dolaze jednodimenzionalne stvarnosti – povezivanje u ekonomiji zarad efikasnosti, ali se tom brzinom ne šire razumevanje, ljubav, solidarnost, kultura, duhovnost...
„Opasnost globalizacije je u tome što nije integralna, što naglašava samo jednu dimenziju čoveka. I svi mi koji stojimo ispred Crkava i verskih zajednica snosimo odgovornost za tu necelovitu globalizaciju.“

Jednom drugom prilikom nadbiskup je kazao da svaka samodovoljnost vodi u smrt.

U dijalogu mora postojati trijalog

Pitam šta je po njemu važno za autentični dijalog.
„Da jesi to što jesi čitavim svojim bićem i da se neprestano usmeravaš ka sve većoj otvorenosti i Bogu i svetu, da nikoga ne isključuješ“, odgovara nadbiskup. „Svako ko želi da bude dijaloško biće, a ne samo da vodi dijalog, zaustaviće se pred bilo kojim čovekom, ali i pred svime stvorenim, pred biljkom i životinjom, pred mesecom, i pokušati da shvati originalno značenje tvorevine. Kada to kažem, mislim na imanje sposobnosti da se otkriva originalnost tog bića, a ujedno i da se zna da je ono pozvano u život od Boga. I radujem se dvostrukoj velikoj tajni – lepoti onoga što je pred nama i tome što je Tvorac bio izvanredno kreativan te je stvorio toliku različitost.“

Nadbiskup kaže da je neophodno poštovati drugoga i posmatrati ga u kontekstu čitavog života.
„A potom, jer sam drugačiji, postavljam pitanja“, opisuje dalje. „Neki ruski pisci kažu da nema dijaloga bez Trećega. Ako ti ne otkriješ zašto to biće ima baš takav identitet primljen od Tvorca, ti ne možeš u punoći razgovarati. U dijalogu je uvek prisutan trijalog. Trojica razgovaramo – Tvorac, biće i ja. Bez toga upada se u konzumerizam. Ako to biće nema spojivosti sa transcendencijom, onda se može svesti na objekat koji koristim. Za civilizaciju, religija nije samo to da li verujemo u Boga ili ne, nego omogućava da otkrivam biće u svim dimenzijama. A greh je sve te dimenzije ne priznati.“

Govorimo potom o otkrivanju sebe kroz dijalog, kao jedini put da se pogledamo u ogledalo.
Koliko dublje gledamo Bližnjeg, smatra nadbiskup, toliko bolje vidimo i sebe. I sve se više pitanja rađa. A glavno pitanje, po njemu, glasi: kako to i po čemu sam različit od sagovornika, a ujedno mu i tako sličan kroz upitanosti i želje?

Međutim, za taj je proces neophodna iskrenost, ne samo prema drugom nego i prema sebi.

„Ali dijalog ne smemo idealizovati. To činimo onda kada mislimo da postoje ljudi koji su bez ikakve slabosti i mane. Čitava naša istorija je krcata tim greškama. Rado idemo u ekstreme – ili je nešto ili neko savršen ili smo preplavljeni nihilizmom, ništa ne priznajemo i, uronjeni u preveliki skepticizam, sumnjamo u sve. Zrelost je upravo ne upadati u pomenute krajnosti. Čovek je uvek sklon padu. Niko od nas nije toliko stabilan da ne bi mogao da sklizne. I u tom razgovoru jasno je da moram otkrivati i da nema idealnog čoveka; idealan je samo ukoliko stvarnost svog života otkriva Tajni. Jer tu onda vidi kakav je i kakav bi mogao da bude“, smatra nadbiskup.

Posledice neautentične duhovnosti

Razgovor nas potom vodi ka redukciji života – svođenju drugog, pa čak i sebe, na nekoliko aspekata, ali i pojednostavljivanju vere i duhovnog sveta na nekoliko osnovnih pitanja.

„Veru često ne doživljavamo integralno, već poput informacijskog koda“, kaže nadbiskup. „Postoje pravila i ona treba da te transformišu. Zašto mi sa takvom nostalgijom govorimo o vremenima kada je navodno sve bilo hrišćanski? Jasno je da je naša religija usmerena ka totalitetu, da želimo da se svi spasu i spoznaju istinu, ali je u tom periodu kog s čežnjom pominjemo i bilo najviše devijantnosti unutar Crkve. Nekada se smatra da je spoljna pripadnost nečemu jednaka unutrašnjoj. A to nije uvek tako. Jer ne znači da je vanjska pripadnost i lična – da je neko otkrio značenje, svesno ga prihvatio i čitavom svojom slobodnom voljom to živi. Tu razliku mi u hrišćanstvu premalo naglašavamo. I onda se, što je jedan deo naše neautentične duhovnosti, bolje osećamo u krugu istomišljenika. Takav stav je često odraz toga da ne živimo dovoljno intenzivno svoju hrišćansku zrelost. Jer ona uvek traži da se uđe u dijalog sa

onima kojima je to najpotrebnije, sa onima koji su najudaljeniji od Boga, od sreće, novca, od zadovoljstva."

Nadbiskup Hočevar zatim postavlja pitanje da li je hrišćanska civilizacija dovoljno misionarila u tom smislu: „Da li smo želeli svoju sreću deliti sa onima koji je nisu imali? Da li smo se otvarali svima bez razlike? Da li smo pomagali bez razlike?"

I odgovara: „Zato što nismo, makar ne dovoljno, stvarale su se zatvorene grupe i preterane identifikacije sa svojom nacijom i zemljom."

Redukcija se događa i u načinu na koji prosuđujemo prošlost, smatra nadbiskup Hočevar, i to dvostruko – kada nekom, pojedincu ili zajednici, *sudimo* po današnjem kriterijumima, a ne iz životnog okvira u kome je živeo. Ali i kada ga u svojoj percepciji ostavimo zatvorenog u jednom istorijskom momentu: „Time smo osporili dinamičnost ljudskog bića ili zajednice, oduzeli smo mu perspektivu. Po meni, to je najveći greh. Svako je otvoren ka napredovanju. Ali to je proces. Sve raste postepeno, korak za korakom – ne možemo od deteta zahtevati isto što i od čoveka od trideset godina. A ljubav zahteva da svakoga sretnemo tamo gde jeste, ne tamo gde bismo mi želeli. Ako je neko ranjen na putu, jasno je da se moramo prilagoditi njemu, a ne sebi. Moramo ga skloniti sa ceste i lečiti."

Nespoznaja je greh

Nadbiskup Hočevar kaže da mu se čini da je u regionu premalo čežnje za promenom i zbog toga žali. Kao jedan od uzroka vidi i nenalaženje pravog odnosa između društava u celini i religije, između crkve i verskih zajednica i države: „Ova vremena zahtevaju novu dinamiku tih odnosa u kojoj imamo svi svoje tipične uloge, ali niko ne može sam da spasava. Neophodno je zato da svi budu u neprekinutom dijalogu. Ali ne samo o tome koliko ćemo para

dobiti ili kakve zakone imati, već upravo da zajedno proučavamo važna pitanja života, da budemo sinergično zabrinuti... Ko je sada u pandemiji tvorio krizni štab? Medicina i politika. Gde su svi drugi? Gde su antropolozi, psiholozi, sociolozi, filozofi, sveštenici...?"

Na pitanje zašto misli da je to tako, odgovara da se najpre radi o odsustvu refleksije, ali i da je, kao što je pisao Bart, nespoznaja greh: „Jer do te spoznaje ne dolazimo upravo zbog nedostatka dijaloga. Ili zato što smo redukovali situaciju po našem egoističnom smislu."

Servilnost prema tradiciji

Još nešto je prisutno u spektru naše nevoljnosti da uvidimo celinu, da uđemo u cipele drugog, a to je – strah. Zanima me šta on smatra kako se strah kruni. „Za početak je važno prihvatiti da je on nužna dimenzija stvorenog sveta, ali i proučavati njegove uzroke", kaže nadbiskup. „Svaki moj izlazak iz sebe i svog malenog sveta je nužno povezan sa strahom. Zato, upravo da bismo ga pobedili, moramo da rizikujemo, da skupimo snagu da u dijalog uđemo. Inače ćemo sve više biti robovi straha. Prvi korak je da počnemo mnogo čitati, upoznavati istoriju, druge nacije i kulture, da uvidimo da različitost nije naš neprijatelj već nešto što može da nas nadopunjuje. Zato je velika odgovornost na svima onima koji pišu istorije i koji definišu identitet... U autoritarnim sistemima se najviše naglašava opasnost od različitosti kako bi se u nama stvorila želja da, na bilo koji način, okupiramo drugoga. Zatim, društvo mora da neguje i filozofiju istorije, nikada da ne iznosi samo činjenice, već da pomaže da se shvati zašto je do nečega došlo."

Dodaje i da se ne može govoriti o strahu kao takvom, već kroz susrete treba otkrivati zašto među baš tim pojedincima i grupama postoji baš taj strah – da li je to rezultat načina vaspitanja, posebne tradicije koja to gaji, bolesti...

Pitam da li je on ponekad sebe zatekao u nekoj predrasudi, u neopravdanom strahu od drugog.
„Svi se mi nađemo u izvesnom osećaju nelagodnosti kada ne znaš kako bi se ponašao i ne razumeš drugog... Nužno je to, čak možda i spasonosno. Jer te navodi da bolje osluškuješ sebe i stoga bolje (u)poznaješ sopstvene granice. U hrišćanstvu se, a posebno na Zapadu, govori da treba ispitivati svoju savest svakog dana iznova. I što kompletnija ličnost želimo da postanemo, to jače moramo razmatrati svoj unutrašnji svet. Dozrevanje je oslobađanje od takvih nelagodnosti, predrasuda, strahova, želje da nekoga ne susrećemo...“

Da li su primeri onih koji se trude da nadilaze lične i kolektivne predrasude i da nekada nadilaze i sami sebe dovoljno osvetljeni u javnosti? Da li se na njih uopšte obraća pažnja ili se čak skrivaju?

Nadbiskup Hočevar smatra da je jedna od slabih tačaka Balkana upravo to što se svako boji da napravi takav duhovni korak jer ne vidi da bi to dovoljno koristilo bližnjima, i ne vidi na koji način bi oproštaj mogao da menja društvo. Naravno, tu je i pitanje medijskog narativa i, uopšte, ovdašnjih medijskih pejzaža.
„Kod nas postoji ta opasnost jer istorijske sudare najviše rešavaju tabloidi“, kaže nadbiskup. „Zato našu istoriju treba poveriti stručnjacima i da potom odgovorni, na osnovu rezultata istraživanja, preuzmu odgovornost. I u državama i u crkvama. Jer civilno društvo i država treba da posreduju u širenju istorije zasnovane na naučnim metodama, a snagu praštanja i pomirenje treba da pružaju i posreduju crkve i verske zajednice. Ali bi tu ulogu trebalo da iskreno preuzmu i političari koji vladaju od mandata do mandata, a ne da iskorišćavaju opšte stanje straha i svih poteškoća iz prošlosti samo da bi pobedili na izborima.“

Kaže da posebno opasnom smatra konstataciju mnogih da je pomirenje u regionu nemoguće. Jer onoga trenutka kada se u to poveruje, pomirenje zaista i postaje nemoguće. A pojedinac dobija opravdanje da se ne promeni: „Postoji problem naše servilnosti prema tradiciji. Umesto da je gledamo kao na živi tok reke iz koje oni koji znaju uzimaju vodu, mi je posmatramo mahom kao zacementiranu stvarnost."

Pominjemo potom ipak mnoštvo dobrih i vrednih ostrva i ostrvaca na ovim prostorima.
„Dosta govori i činjenica da su se ipak naše religijske vođe i u devedesetim godinama susretali, što se nije događalo u ostatku Evrope kada su trajali ratovi", primećuje nadbiskup.

Seća se i inicijativa koje su dolazile od ljudi sa strane, pa je tako nemački biskup Homajer i za vreme bombardovanja dolazio u Srbiju i pomagao. Govori o Međureligijskom veću u Bosni i Hercegovini, uspostavljanju novih odnosa poverenja i stvaranju prijateljstava u Srbiji, o dva susreta celokupne Biskupske konferencije sa Svetim arhijerejskim sinodom SPC...

Suština hrišćanskog života – biti melem za druge

Pričamo zatim o mnogim susretima, o oproštaju, o unutrašnjem preobražaju. Na koji način pomaže patnja, pitam. Možemo li uopšte praviti velike korake bez bolnog rvanja sa sobom?
„Patnja poziva na delovanje", odgovara nadbiskup Hočevar, „kada nas nešto rani, svestranije se pitamo zašto je do toga došlo, i imamo priliku da isceliimo sebe. Mogu se najpre pitati – da li sam sâm nešto skrivio ili prouzrokovao, možda nisam pomogao drugom, možda je moj odnos prema njemu bio pogrešan. Zatim, kakve su bile okolnosti i da li sam to mogao izbeći. Ako

idem dalje u refleksiji, pa vidim da nisam skrivio i da sam bio pažljiv a da sam ipak dobio rane, šta to znači? Mogu reagovati ljutnjom, besom i osuđivanjem, a mogu, što je po meni jedino ispravno, tu bol koja je stvarna u meni da posvetim bližnjima i pridružim se Isusovom stradanju, stvarajući tako lek za ljudsku slabost. Koliko sam sâm bio spreman da pobedim svoju sebičnost i ljutnju, time sam i onome koji me je ranio dao mogućnost ozdravljenja. Reč je o preobražavanju rane u melem... Biti melem za druge – pa to i jeste suština hrišćanskog života."

Muftija beogradski Islamske zajednice Srbije,
glavni vojni imam Vojske Srbije
Mustafa ef. Jusufspahić (1970)

Da manjine vode svet, nikad ne bi bilo rata

Jusufspahići su Dorćolci, Beograđani, strastveni navijači Partizana. Muftija Hamdija Jusufspahić (1937–2016) u Beograd je došao 1967. godine. Obojica njegovih sinova takođe su muftije – Mustafa (1970) i Muhamed (1968), sada ambasador Srbije u Saudijskoj Arabiji.

Nekoliko puta sam sa grupama stranaca – gostima iz akademskog sveta ili verskim predstavnicima – posećivala Bajrakli džamiju. Svaki put sam bila svedok zbunjenosti posetilaca na početku, a potom njenog topljenja i opuštene atmosfere, da bi se na kraju svako osećao dovoljno sigurno i prihvaćeno da pita i kaže sve što misli ili pak u šta sumnja ili veruje. Naime, ta početna iznenađenost Jusufspahićima dolazi otud što ih je teško staviti u fioke, uklopiti u predstave koje se očekuju od predstavnika manjinske zajednice – i to islamske, u glavnom gradu Srbije. Taj uobičajeni narativ Jusufspahići su mnogo puta razgradili.

Nedavno je grupa nemačkih studenata i profesora koji se bave Jugoistočnom Evropom bila kod muftije Mustafe efendi Jusufspahića. U početku su mladi bili krajnje stidljivi i povučeni, a možda i nezainteresovani. A onda su, korak po korak, počeli da se uključuju u razgovor, da se iskreno zasmeju, postavljaju

pitanja... A teme su bila veoma ozbiljne i teške. Kasnije sam pitala profesora koji ih je vodio šta mu je tokom tog boravka u Srbiji bilo najupečatljivije. Na prvo mesto je stavio razgovor sa muftijom, rekavši da ima dovoljno godina da bi ga malo šta vezano za nauku i suvo racionalno moglo ushititi, ali da susreti sa autentičnim ljudima poput Mustafe efendi Jusufspahića ostaju u riznici zapamćenog.

Život i govor Jusufspahića jasno ocrtava koliko su granice po linijama oni-mi, manjina-većina fluidne, prekoračive i kako se međusobno prožimaju.

Dorćolsko detinjstvo

„Rođen sam u ovoj ovde zgradi", kaže muftija Mustafa šireći ruke u prostoriji gde razgovaramo, sedištu Islamske zajednice Srbije, odmah do Bajrakli džamije. U njoj su, između ostalog, soba za prijem, beogradska islamska srednja medresa... Zidovi izgledaju kao i u vreme kada je tu odrastao kao mlađi sin muftije beogradskog Hamdije Jusufspahića i Nabile, Egipćanke.
„Rodio sam se 15. februara – danas bi rekli na Sretenje, Dan državnosti Srbije – a brat je rođen 29. novembra, na nekadašnji Dan republike", kaže i dodaje da se i otuda moglo očekivati da će biti zemlji na neku korist.

Njegovi roditelji studirali su zajedno u Egiptu. Majka je diplomirala godinu dana pre oca, jer je njemu trebalo dodatno vreme za učenje jezika. Pripadala je prvoj generaciji žena koje su mogle da studiraju na Univerzitetu Al-Azhar. „Dok mu je Mustafa, moj dedo, prebrojavao krvna zrnca da vidi da li mu Hamdija može biti zet i dok su se obaveštajne službe bavile time kakav je čovek i vredi li za njega dati ćerku da je vodi u komunističku zemlju gde se ljudi hrane na bonove i tačkice, moj je otac marljivo studirao. I hvala Bogu, pustio je dedo svoju ćerku, moju majku. A ona je i danas prelepa žena puna duha, jača od svih nas zajedno", govori muftija. Posle Muhameda, pa Mustafe, četiri godine kasnije se rodila i sestra Muna. Sve troje su završili Univerzitet Al-Azhar u Egiptu.

Rasli su u Gospodar Jevremovoj: „Bilo je ovde manje betona, divno dvorište sa velikim drvetom duda, igrali smo se, kačili ljuljaške, imali smo i zeca kog smo jurili po dvorištu."
Prvo obdanište na Dorćolu, prvi drug Srbin, koji radi danas u arapskim zemljama u kontroli leta, Osnovna škola „Petar Petrović Njegoš" u Beogradu.
„Nikada nisam imao osećaj da se razlikujemo od drugih. Drugačije smo se zvali, on Igor, ja Mustafa, ali se to nije odražavalo ni na šta. Imali smo širok krug drugara, bliska prijateljstva, a i danas se čujem sa većinom. Učili smo zajedno i odgajali se – i oni nas i mi njih", kaže muftija.

Muftija Hamdija je od kuće u kojoj su živeli napravio Islamsku zajednicu, a oni su od Grada dobili stan u nekadašnjoj Ulici generala Ždanova: „Bilo nam je lepo u Beogradu, uvek je to naš grad. Kad imaš društvo, imaš i dom. Kad nemaš društvo, dom je samo zgrada. Mi smo se družili od Kalemegdana do Manježa. Svašta smo prošli. Ostali smo uvek jedni drugima radost."

Muftija Mustafa je u dečaštvu i ranoj mladosti posvećeno trenirao fudbal: „Sport je idealna stvar za druženje, ljudi se nađu, takmiče, zavole... Celu Jugoslaviju sam proputovao. Igrao sam i u Prvoj ligi. Kada je otac 1985. odlučio da idem u Sarajevo u medresu, uslovio sam svoj odlazak time da mi dopuste da tamo treniram, i direktor škole se složio. Tako sam se spakovao i krenuo put Sarajeva. Ali je tada ovde došao trener Partizana Florijan Matekalo i molio oca da me ne šalje, tvrdeći da ću za nekoliko godina biti prvotimac Partizana. Ali je otac kazao da u Beogradu nema medrese."

Muftija posebno naglašava kako ih otac nije terao na silu da idu ili da nešto rade, ali da su činili ono što je on voleo, zbog velike ljubavi koju im je pružao.

Otkako je sa petnaest godina otišao u glavni grad Bosne i Hercegovine, više nije živeo sa roditeljima: „To je teško. Ja svoju decu nisam mogao da pošaljem u Ameriku, recimo, kako vidim da mnogi rade. Ali moji roditelji su se žrtvovali tako što su nas dali prvo u Sarajevo, a potom smo studirali u Egiptu. Majka

pogotovo. Rekao je Muhamed alejhi salam (neka je mir i spas na njega) majka je deo raja od Boga ti dat."

Otac ih je odmalena budio pred zoru, za jutarnju molitvu, tako da ni medresa, a kasnije ni vojska odnosno vojnička disciplina nisu predstavljale problem u tom smislu. Naprotiv.

Posle studija (1997), po povratku iz Egipta, bio je na dužnosti imama Bajrakli džamije u Beogradu. Radi kao profesor u islamskoj srednjoj medresi. Takođe, generalni je direktor Halal agencije Srbije za ispitivanje i izdavanje sertifikata o halal kvalitetu. A kada je vraćena verska služba u vojsku, imenovan je za glavnog vojnog imama.

Oženjen je Azrom, sa kojom ima sina Omara i ćerku Noru.

Leptiri i čaure

„Ništa nije važnije od dece. Bog nam je njih dao da nas obraduje i da nam život ulepša", govori muftija, i već na početku razgovora – naravno neplanirano – raspliće se priča o vaspitanju, dečijim potencijalima, nalaženju mere, potrebi da ih prezaštitimo, ali i o umeću puštanja:
„Postoje periodi kada se deci samo daje ljubav i periodi kada od njih nešto tražiš, ne zato što ti treba, već zato što njima to treba. I onda ih pustiš. Kada izlazi leptir iz čaure, ako mu malo secneš čauru, nikada neće da poleti. Jer on kroz to iskušenje, kroz izlazak iz čaure, jača svoje mišiće da bi uopšte mogao da uzleti."

Seća se muftija kako se, kada su njegova deca još bila mala, našao u Kopenhagenu na seminaru koji je držala Svetska islamska liga. Bilo je prisutno oko 2000 naučnika iz islamskog sveta. Predavač je nasumično izabrao dvojicu ljudi iz publike i doveo je jedno dete od desetak godina. Potom je stavio svima povez na oči i postavljao im pitanja, od toga koje je boje zid u prostoriji u kojoj se nalaze, kakav je tepih... Dete je sve primetilo i tačno zapamtilo. Dvojica odraslih nisu.

„Valjda su, čim su ušli“, kaže muftija, „gledali gde su njihovi, koga poznaju, a koga ne, te nisu uopšte obratili pažnju ni na šta oko sebe.“

Zatim muftija iscrtava mapu ljudske izgubljenosti u savremenom svetu. Po njegovom sudu, počeli smo da se otuđujemo kada smo krenuli da pravimo granice: „Otuđili smo se jedni od drugih. Kako bi rekao moj brat, uselivši se u red betona, red mesa. Otuđili smo se i od prirode. A onda su nam takvima stavili kreditne amove i usmerili nas u fabrike i firme. Došli smo kući umorni, dete nas je nešto pitalo, a mi smo mu kazali: ‘Volim te, ali pusti me malo’, i u tom trenutku smo i dete prepustili ulici. Jer ono ne sme da prestane da pita. Ako to dopustimo, i njega smo otuđili od sebe.“

Za zemlju se ne gine, ona se čuva

Upoređujući svoje odrastanje u bivšoj Jugoslaviji sa odrastanjem svoje dece, kaže: „Kada je moja ćerka išla u peti, šesti razred osnovne škole, tek sam tada uvideo problematiku nastave istorije. Počinju da uče istoriju i zbune ih određene interpretacije. A interpretacija istorije, tada zasejana, ostaje u našim glavama do smrti. Ali meni je bilo veoma važno da svoju decu ne šaljem van zemlje kako bi učili o veri, već da ovde imaju islamsku školu i fakultet... Da bi odrastali sa svojim komšijama, sa njima pričali, igrali fudbal... I tako ćeš sprečiti da se, otuđeni, zaraze bolesnom idejom da smo jedni drugima neprijatelji. A ta ideja postoji. I ljudi jesu izgubili bliske, krv je pala, ali mi sada treba da radimo na tome da se ona više ne proliva, da zalečimo gubitke, a ne da stvaramo nove.“

Mnogo puta je ponovio muftija u javnosti da moramo da naučimo iz naše prošlosti, da ratovi nikome nisu dobra doneli.

A onda nas razgovor dovede do pitanja nacionaliz(a)ma: „Kažu, udomio se. Ali nije ti ovo dom nego iskušenje. Nema zemlje da se za nju i zbog nje gine. Zemlja se čuva. Meni je Bog dao ovu zemlju, želeo je da ovde posadim svojih

ruku delo, da nešto uradim u ime Boga, a i za korist tog prostora. Ali ne da suštinski počneš da obožavaš zemlju i da obožavaš svoj rod. Na kraju, svi smo mi rod. Zašto ti je neko izrod, a neko rod? Pa, prijatelju, pogrešne parametre uspostavljaš. Bog je Adamu i Evi dao odmah raj, to je naš iskonski dom odakle smo izbačeni Božijom voljom da nas ovde iskušava. Svako iskušenje u sebi nosi i pouku, nešto što će nas oplemeniti. I nosi problem, a svaki je problem proba, Bog nas proba da vidi kako ćemo se ponašati."

Kako nas sve proba, pitam.
„Kako ćeš ti kao većina da misliš o onima koji to nisu? Ili, kakav ćeš ti kao manjina biti? Da li ćeš, pritisnut teretom i iskušenjima, da kradeš te što imaju? Ili ćeš da se osloniš na svoga Stvoritelja, da budeš zadovoljan u molitvi i da ti to bude dovoljno? Jer, hteo – ne hteo, vreme ti prolazi, bore se pojavljuju. Vidiš ih u ogledalu, ali ako ti je lice izborano, a duša neoplemenjena, bez ičega u njoj utisnutog što će te Bogu približiti, onda – čemu?"

Međutim, daleko od toga da muftija nije vezan za zemlju u kojoj je rođen, za grad, posebno deo grada, u kojem je odrastao. Kaže da svaki normalan čovek voli svoje mesto i svoju državu. Za njega, međutim, posebnu težinu ima reč – komšija: „Dati smo jedni drugima u ovim beogradskim ulicama, na Dorćolu, ne da se međusobno ubeđujemo, nego da zajedno Boga slavimo, da se nađemo komšiji, da zahvalimo Bogu šta se imamo, priskočimo..."

U intervjuu koji smo radili nekoliko meseci ranije, muftija je izjavio: „Ja sam Beograđanin, Dorćolac koji je odgajan da je komšija bliži od porodice. Naš poslanik Muhamed a.s. je mnogo podučavao o odnosu sa komšijom da smo pomislili da će komšija biti i naš pravni naslednik posle smrti. To je verska obligacija svakom muslimanu u odnosu na komšiluk."

Slično je govorio za razne medije u više prilika. Za jedan ovdašnji portal je pre nekoliko godina rekao: „Komšijski odnos koji postoji i koji ja imam jeste u rangu sa porodičnim. (...) Ja znam mog komšiju Mišu koji me je sa dve godine

spasao kada sam pao dok su svi moji bili na molitvi u Bajrakli džamiji. Dok su se molili, ja sam sa dva metra visine pao na neki kamen i evo i dan-danas imam na čelu krstić, koji je deo moje dečačke nestašnosti. On me je prvi zgrabio, odneo u Tiršovu, zašili su me tamo... I ja se mog pokojnog čika Miše uvek setim, i u molitvi, i njegovu porodicu doživljavam kao svoju. Bog nas je dao jedne drugima. Dao nam je beogradske ulice, nije nam dao moskovske, jemenske... Bog reče: budi – i rodi se Mustafa u Beogradu, budi – i rodi se Milan na Baščaršiji, budi – i rodi se David u Gazi, to je Božije davanje."

„Ne znam ko je palio, ali znam ko je došao da gasi"

A na tom Dorćolu se nalazi jedina džamija u Beogradu. Postoji petnaestak mesdžida, islamskih verskih objekata koji imaju funkciju džamije, ali nemaju kupolu i minaret. Dozvola za izgradnju još jedne džamije u Beogradu se čeka već godinama.

Bajrakli džamija je sagrađena u 16. veku, kao jedna od mnoštva džamija i mesdžida u tadašnjem Gradu. U vreme austrijske vladavine, u periodu od 1717. do 1739. mnoge od njih su porušene. Bajrakli džamija je imala drugačiju sudbinu, pretvorena je u katoličku crkvu. I danas, kada se u nju uđe, može se videti gde je stajao oltar. Po povratku Turaka, ponovo je vraćena u džamiju. Menjala je ime tri puta, današnji naziv je od kraja 18. veka.

Nakon što su 17. marta 2004. grupe Albanaca na Kosovu i Metohiji zapalile nemali broj crkava i manastira SPC, kao i kuća Srba, u Beogradu su organizovane demonstracije. Te večeri stigla je vest da lete kamenice i da gori Bajrakli džamija. Za taj događaj ni danas niko nije optužen. Beogradski muftija tada je bio Hamdija, Mustafin otac. Elem, pitali su muftiju Hamdiju ko je palio džamiju, a on je odgovorio: „Ne znam ko je palio, ali znam ko je došao da gasi."

I zaista, među onima koji su gasili bili su i tadašnji mitropolit SPC Amfilohije i pomenute komšije sa Dorćola... Godinama kasnije, muftija Mustafa će kazati

i da je patrijarh Pavle dao svoj doprinos u obnovi džamije ličnim sredstvima koje je u tom trenutku imao, i dodao: „Ali voleo bih da neke stvari sačuvamo i ne uprljamo ih pričom, neka mu to bude jedno od mnogih dobrih dela na sudnjem danu."

Muftija Hamdija je imao lepe odnose sa mnogim verskim predstavnicima u Srbiji, uključujući patrijarha Germana i patrijarha Pavla.

Kada je tek došao u Srbiju, patrijarh German mu je pomogao i tako što je svakodnevno šetao s njim do džamije. Pitao ga je kasnije muftija Hamdija zašto je to radio. Patrijarh German mu je odgovorio: „Kada moji budu videli kako te poštujem, poštovaće te i oni, a samim tim će ti ovde biti lakše za život."

Muftija Hamdija je hodao po žici u raznim režimima, trudio se održi ravnotežu, da među svima ima prijatelje. „A napadali su ga i muslimani i pravoslavci. Jedni su ga zvali 'ljutom gujom u nedrima', drugi su tvrdili da vodi poltronsku politiku koja ipak neće sačuvati ni njegovu džamiju ni muslimane", rekao je jednom prilikom o svom ocu Muhamed.

Na samom početku devedesetih, muftija Hamdija je otišao do patrijarha Pavla i pokazao mu ajet iz Kurana koji glasi: „...a od pripadnika drugih vera naći ćeš da su ti najbolji prijatelji hrišćani, jer oni imaju monahe i sveštenike koji se ne ohole. Kada pričaš s njima o jedinstvu Božijem, u oku im vidiš suzu pobožnosti..."

Muftija Mustafa kaže da se patrijarh Pavle iznenadio tim ajetom i da su njegov otac Hamdija i patrijarh jedan drugom obećali da između muslimana i pravoslavnih u Beograda neće biti sukoba. I nije ih bilo. A sa patrijarhom Pavlom je muftija Hamdija delio i 13. sprat Vojnomedicinske klinike, jer su obojica u isto vreme bolovali. Kaže da bi nekada zajedno u bolnici i zapevali.
„Mnogo su se njih dvojica voleli. Nekuda smo putovali, i pita patrijarh Pavle moju Noru (ćerku): 'Šta hoćeš da ti kupim?' Htela je leteću barbiku i ništa drugo,

pa je tako sadašnji vladika Andrej Čilardžić tražio po nemačkim i austrijskim prodavnicama igračaka leteću barbiku. I poslao nam", priča muftija Mustafa. „Voleo je otac ljude, prijali su mu i on je prijao njima. Uvek se od njega odlazilo sa osmehom. I sve je to radio iz ljubavi prema svom Stvoritelju. Jer, kako je govorio, On je hteo da nas stvori različite da bismo se upoznavali, ne da bismo ratovali", opisuje dalje svog oca.

Smatra takođe da su odnosi između verskih predstavnika za vreme komunizma u Srbiji bili dobri i iskreni. Tome, na izvestan način, svedoče i šale. Jednom su bili kod tadašnjeg beogradskog nadbiskupa Franca Perka na večeri: „Nadbiskup Perko se hvalio svojom perkovačom, rakijom, i nudio je mom ocu: 'Moraš probati, Hamdija.' Otac odgovori: 'Prijatelju, znaš da nam je alkohol zabranjen.' Perko kaže na to: 'Auuu, da ti znaš kako je to lijepo.' A otac moj je voleo miris rakije. 'Da meni Bog nije zabranio alkohol, mnogo bih pio', govorio je. Završavamo sa večerom i otac ustaje: 'Hvalio te Bog, predivno je bilo, pozdravićeš nam tvoju gospođu koja je spremila sve ovo.' – 'Koga?', zbunjeno će Perko. 'Pa tvoju gospođu.' – 'Bože me oprosti, pa nemamo mi gospođe.' Kaže moj otac: 'Kako nemate?' – 'Znaš da je nama to zabranjeno', odgovara Perko. 'Auuu, a da ti znaš kako je to lijepo, moj Perko.'"

Podsećam ga na događaj koji mi je pričao prijatelj, kada je muftija Hamdija zajedno sa drugim verskim predstavnicama iz bivše Jugoslavije učestvovao na međunarodnoj mirovnoj konferenciji u Švajcarskoj. Tom prilikom im se obratio govornik iz jedne od evropskih delegacija i počeo da daje savete upravo o miru i suživotu, a muftija odgovori nešto poput: „Izvinite, mislim da je došlo do neke greške. Ja sam imao utisak da ste vi nas zvali da mi vama održimo predavanje o tome kako se živi zajedno, jer mi zajedno živimo već stotinama godina."
„Stalno su potcenjivali tadašnju Jugoslaviju, kao da smo mi šupa Evrope. Predsoblje. A on je govorio: nemam ništa protiv toga da mi budemo i ostanemo predsoblje, jer sve što imate u dnevnom boravku prošlo je prvobitno upravo

kroz to predsoblje. Smetalo mu je to što su stranci dolazili da nas uče kako da živimo sa svojim komšijama“, objašnjava muftija Mustafa.

Izjavljivao je Hamdija da ne pravi on ljude muslimanima, niti ih patrijarh pravi pravoslavnima, niti ih papa pravi katolicima: „Mi verujemo da je Bog jedan i da je Bog sve nas stvorio na jedan isti način.“

Umeti pružiti ruku – uprkos

Jednom je Mustafa sa svojim ocem, zatim predstavnikom Katoličke crkve u Srbiji, vladikom SPC i glavnim rabinom Jevrejske zajednice išao u Tiranu na međureligijski skup. Tokom leta, avion je upao u jaku turbulenciju. Sa više strana su se čule molitve – od „Gospode pomiluj“ do, na arapskom, „Neće ti se desiti ništa osim onoga što ti je Bog već odredio, na Njega se oslanjamo, i samo od Njega pomoć tražimo“... Sleteli su bezbedno, a muftija Mustafa je, najmlađi među njima, pitao: „Kakva je razlika između nas, braćo, svi smo se na kraju Jednome obratili?“ Zatim se razgovor nastavio u nadmudrivanju čija je molitva ipak prva stigla.
„Bile su to sedeljke pune ljubavi, razumevanja i iskrenosti, gde sam znao da kažem i šta mi se ne sviđa“, opisuje neke od tih susreta muftija Mustafa.

Drugi put, išao je u Brisel sa ocem i već na aerodromu videli su i dvojicu vladika SPC. Pričalo se da je nešto ranije jedan od njih, na svom predavanju, prokomentarisao na ružan način muslimane: „Ja kažem: ‘Babo, neću se ja s njim pozdravljati’, i objasnim zašto, a babo odgovori: ‘Ja ti nisam čuo da je on to rekao’, pa ode i pozdravi se.“

Nije mi muftija to kazao kako bi istakao mirnoću svoga oca, već kako bi se nadovezao na to da se mora otvoreno reći kada ti nešto smeta, jer je muftija Mustafa tada lično i zamerio episkopu na uvredljivim rečima. Ali meni je zazvučalo vredno i u svetlu osobine njegovog oca – umeti pružiti ruku. Uprkos.

O čemu sve ćutimo u svom vremenu

Inače, na tom skupu u Briselu bio je prisutan vladika Grigorije: „Grigorije i ja smo znali po celu noć da pričamo. Obojica volimo fudbal i imamo taj sportski duh. On je osetio mene kao manjinu u tom okruženju, a ja njega kao manjinu u njegovom okruženju“, kaže muftija, pa nastavlja: „Ja bih manjinama dao da vode svet. Ne bi nikada rata bilo.“

Kaže muftija Mustafa da se ponekad, u odnosu na celokupnu društvenu atmosferu, ne samo u Srbiji već i u regionu, oseća kao Robinzon Kruso. Ali je, za njega, vera pokretačka snaga: „Nije to puko slovo – Kuran. Meni se vera, kao i tebi, objavljuje onda kada sam je otkrio. Nije tebi ona objavljena pre nekih 2000 godina, već sada, i u tvojoj je obavezi da se sada njome baviš za vreme koje će tvoje dete da ima.“

Govori potom o važnosti vremena, o uzaludnim ljudskim naporima da ga zaustave i vrate. Smeje se na pomen antiejdž krema, kao da se može protiv starenja. Pita me da li znam da je Meša Selimović počeo „Derviš i smrt“ stihom iz Kurana: „Pozivam za svjedoka vrijeme, početak i svršetak Svega – da je svaki čovjek uvijek na gubitku?“ Klimam glavom. Ali, nastavlja muftija, nije prepisao suru do kraja: „Tako mi vremena, zaista je čovjek na gubitku, osim onaj koji Mi vjeruje.“
„Bog se zaklinje vremenom koje je On stvarao da bi nam ukazao na važnost vremena“, kaže muftija Mustafa. „Njemu je ono nevažno, ali stvorenju mora biti. Zaista je čovek na gubitku osim onoga koji Mu veruje i onoga koji čini dobra dela, koji je pravedan i strpljiv.“

Alavost i strah, to je đavolja rabota, pominje u nekom trenutku razgovora, jer kada strah uđe u srce, vera izađe. Strah je pokazatelj da li iskreno verujemo ili glumatamo.

Hana Arent je, pišući o onima koji su mogli da učine nešto za vreme nacionalsocijalizma a nisu, skovala termin „guilt by silence". Krivi po tišini. Duboka je i kompleksna tema posmatrača zla i njihovog saučestvovanja kroz ćutnju. „Imam 52 godine. Pre 30 godina smo bili mladi i možda nismo znali šta nam se dešava, mogli smo da ćutimo i da nam to bude oprošteno. Sada je neoprostivo. U skladu je sa islamskim verovanjem da ako vidiš da se dešava nešto loše, ti ga otkloniš. Ako vidiš da neko zlostavlja devojčicu u tramvaju, ne smeš da sediš i gledaš kroz prozor. Čovek ne može biti vernik ako aktivno ne čini dobro i ne odvraća od zla."

Zašto čovek okreće glavu? Vodi li ikakav unutrašnji dijalog u tom trenutku? Pravda li se sebi ili je i za to suviše učauren?
„Dosta je tu straha", smatra muftija, „a i nametnutih obaveza koje ne daju prostora za društveno delovanje. Ljudi su u kreditima, čekaju da odgoje decu, pa se i ne usuđuju, a i nemaju vremena, da se posvete nečemu ili nekom ko nije, recimo, njihov poslodavac. Nije odlika ovog naroda da ćuti pred onima koji pokušavaju zemlju da pokore. Pokazalo se da smo ćutali – mnogo je ljudi moglo nešto reći u ono vreme Miloševića, Tuđmana i Izetbegovića. Očigledno je da mi 30 godina posle i dalje od sličnog patimo. I dalje su tu neki koji hoće naciju nad nacijom. I dalje drugi ćute. A usput smo i prave reči izgubili, ostali smo bez ispravnih pojmova, pa smo i otud zanemeli. Pa smo glagol 'obožavati' stavili uz političara, uz naciju..."

O čemu sve ćutimo?

Muftija pominje i kako bi trebalo da iznosimo na videlo svetle primere iz prošlosti. Zaboravila sam da ga pitam treba li i hrabrosti da se govori o dobru?

Navodi da je, kako bi ih spasao od proganjanja, poslanik Muhamed poslao svoje sledbenike kod pravednog hrišćanskog vladara Negusa. Napustili su Meku u tajnosti i otišli u Abisiniju. I pored pokušaja da kralja podstaknu da

ih odbaci, on se susreo sa izbeglicama. Kazali su mu da veruju u jednog Boga, prihvatio ih je i zaštitio.
„Zašto češće o ovome ne govorimo? Kada je hrišćanski vladar umro, Muhamed mu je na daljinu klanjao dženazu“, kaže muftija Mustafa.

Našla sam kasnije i jedan kratak tekst svog sagovornika nastao pre više godina u kojem piše:
„Da li ste znali da je ustaški tajni odbor za istrebljenje Srba i Jevreja u Tuzli planirao da 6. januara 1942. godine, na Badnje veče, minira Saborni hram u Tuzli i pobije okupljene vernike?
Planirane su likvidacije i u Srpskoj varoši. Za ovu informaciju je saznao tuzlanski muftija Šefket ef. Kurt koji je, sa grupom uglednih Tuzlaka, zatražio hitan prijem kod nemačkog komandanta grada, potpukovnika Wista, i od njega energično zahtevao da onemogući zločin. Tada je potpukovniku Wistu rečeno da će, ukoliko se ovo desi, muslimani masovno krenuti da se odmeću u pokrete otpora. Uvidevši da će to izazvati muslimane Tuzle, nemačka komanda je, iz svojih interesa, odmah istakla plakat sa upozorenjem da ‘niko ne sme nikoga zlostavljati, oduzimati ili rušiti tuđu imovinu i dirati živalj koji slavi’. Zahvaljujući angažmanu muftije Šefketa ef. Kurta, u Tuzli nije bilo masovnih zločina. Ovaj događaj je centralno istorijsko mesto odbrane zajedničkog života u Tuzli i regiji. Između ostalog, o njemu je Meša Selimović rekao: ‘Kad je umro, na sahranu je došlo desetak hiljada ljudi, među kojima najviše Srba – seljaka iz okoline Tuzle. Potresan govor nad grobom održao je pravoslavni sveštenik Đorđe Jovanović.’ Muhamed ef. Lugavić nastavlja: ‘Mogu vas podsetiti da je prota Jovanović, kad je umro rahmetli muftija Kurt, molio da ga i on spusti u mezar. Mnogo je lepih primera iz naše zajedničke istorije, a koji su danas negde u zapećku raznih zločina. Ima li ko da želi da se posvetimo iznošenju dobrih primera zajedničkog suživota. Niko nama do nas samih nije bliži, ne zaboravimo to. Bog nas jedne drugima dade, hvala Mu.’“

Zašto bi mi smetalo bratstvo i jedinstvo

Šta smo, u svemu, jedni drugima?
„Nauk i bolest i lek. Kažu, ne valja ovaj, ne valja onaj. Ja ne valjam! Mi smo navikli da se raspravljamo, a niko neće sebe da ispravlja“, kaže muftija Mustafa. Ponavlja i da se ne pravi razlika među ljudima kada su u pitanju ljubav i plač, odnosno suza, te da smo jedni drugima u amanet poslati.

A onda ponovo dolazimo na temu međureligijskog sukoba: „Ne mogu da podnesem nacionalizam, raspada nam se ljudsko bratstvo. Zašto bi mi smetalo bratstvo i jedinstvo? Rodili smo se jedni pored drugih, u skoro svim stvarima se slažemo. Ja neću alkohol i ne jedem svinjetinu. A ni tebi baš svinjetina nije dobra. I sada ja treba da pravim sukob između Avrama, Mojsija, Isusa i Muhameda? Neću.“

Muftija neretko piše i na društvenoj mreži Tviter. Jedna od njegovih poruka je bila da se mora prekinuti lanac mržnje da nam potomci ne bi bili uronjeni u istu i time uništeni.

Pitala sam ga još ranije: kako se prekida taj lanac? Ne mislim samo kod nas, nego uopšte, u zajednicama koje su prošle i prolaze kroz sukobe. Odgovorio je: „Ne smemo ćutati. Moramo biti stalno u epicentru kriznih dešavanja. Tamo gde se pale crkve, tu hodža nije uradio svoj posao. Tamo gde se pale džamije, tu pop nije obavio svoj posao kako treba. Budite uvereni da je to najvećim delom tako.“

Pitam ga da li ga čudi što sa tim stavom predstavlja manjinu. „Ne čudi me. Rekao je Božiji poslanik, pred Sudnji dan vera će biti kao žeravica. Teško će je biti držati, ali onaj koji izdrži, on će uspeti“, odgovara muftija.

Zatim, na moj komentar da neki ljudi istinski smatraju da im je vera jaka zato što su protiv drugih, odnosno da su iskreno uvereni da tako svoje brane, kaže:

„Ne mogu da verujem da neko zasniva svoju veru na mržnji prema drugome. Ali zašto bih se ja sekirao? Kazao sam šta je po meni istina. A takvima ću kazati: Poštujem to šta misliš, tako kao što misliš. Nije moje da te uveravam i ubeđujem. Moje je samo da možda upalim svetlo. Ili da ugasim. Ko zna za svoje poreklo, od čega je čovek stvoren, taj se nikad ne uznosi. Nismo od dijamanata. Mi smo od zemlje i od tečnosti. To treba da nam bude podsetnik. Meni je žao što ima onih koji neće da se otčaure i da vide. Nudio sam ruku i onome ko je meni tu ruku odbijao.

Ali kada umre, to je zatvorena priča. Jer je za života propustio da živi zajedno sa mnom. Bog je sam rekao, neću oprostiti onome koji se ogrešio prema Božijem stvorenju. Šta to znači? To što si se ogrešio, to ti je zagarantovano na Sudnjem danu.

Imamo običaj da kada ljudi umru, da im halalimo, opraštamo. Ja neću biti lažno milostiv. Licemerno je halaliti da te neko čuje, a ispod žita tražiti svoje pravo od Boga. Bog nas navodi, od nas traži, da jedni drugima za života oprostimo, da se sastanemo i rešimo svoje probleme. Ima jedna priča. Čoveku trebalo vatre pa ode do vrata pakla i kaže stražaru: 'Imate li vatre?', a ovaj odgovori: 'Nemam, svako svoju sa sobom donosi.' Pa treba da pazimo da što manje ogreva ponesemo. I što više radosti za raj sačuvamo. Otići ćemo tamo, a onda će nas pitati... A naša usta govoriti neće, tada će govoriti naše oči, noge kuda su hodile, pamet šta je mislila, ruke šta su radile. Sada iskoristi taj jezik da budeš pčela, a ne muva, da praviš med i da pružiš nešto svom komšiji, svom bratu, koji s tobom deli život, taj deo ulice. Nije tebe ni Isus, a ni Muhamed učio nacionalizmu. Verujem da je jedan Bog, da nam je dao da zajednički živimo, da mi je dao dete koje je zavolelo tvoje dete. U tom duhu živi Beograđanin Mustafa i svoju decu tome poučava."

Episkop novobrdski Ilarion Lupulović (1974)

Ranjivost nas čini bliskima

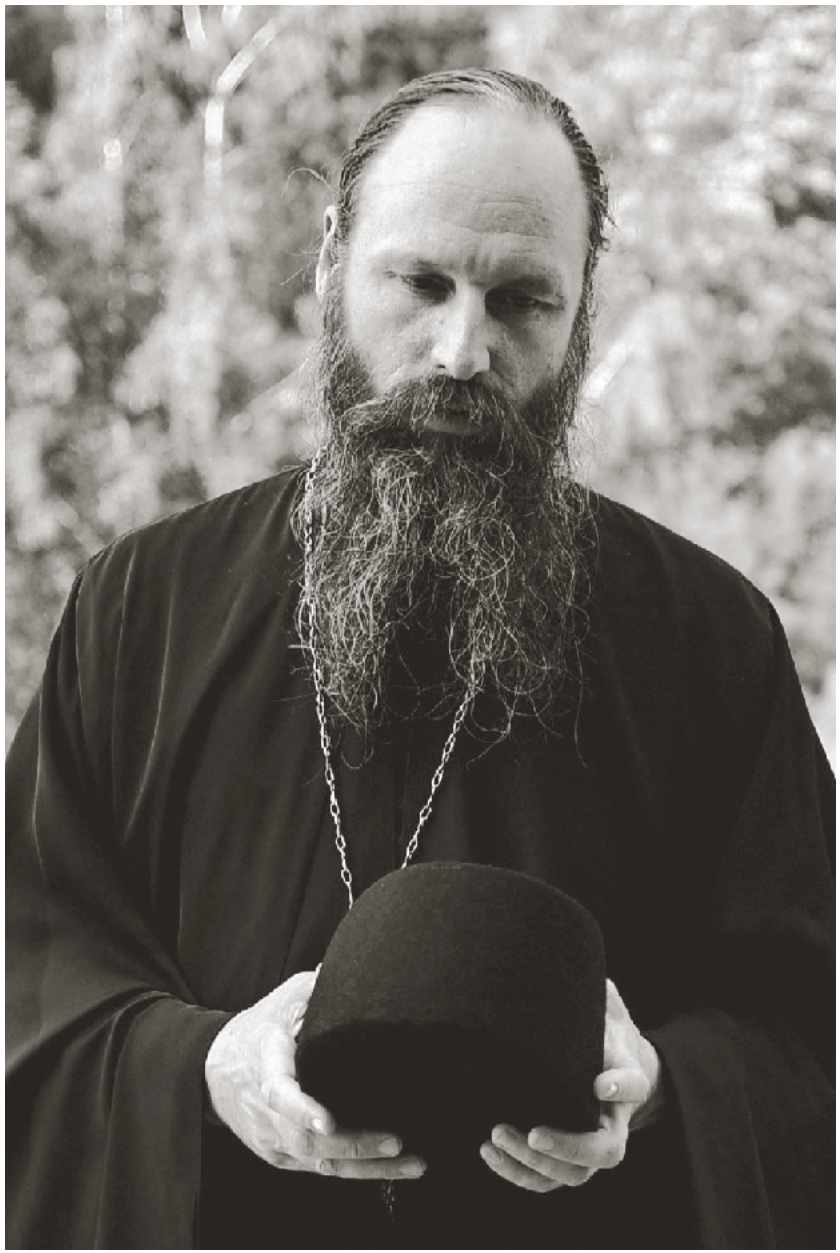

Nekoliko puta sam odlazila na Kosovo i Metohiju, upoznala nemali broj mladih ljudi koji se trude da ne podilaze buci i besu većine, pisala članke o tamošnjem životu... I retko gde je jedna zajednica tako autentično, na zdravim osnovama, saživljena sa svojom Crkvom, odnosno njenim sveštenstvom, kao što je slučaj sa Eparhijom raško-prizrenskom (ERP). Slušala sam i čitala tokom prethodnih godina mnogo o delovanju oca Save Janjića, kao i drugih monaha i monahinja, njihovog vladike Teodosija... A onda bih svako malo od sagovornika koji su dolazili iz različitih svetova – novinara, pravnika, predstavnika nevladinog sektora, umetnika – čula kako je otac Ilarion, iguman manastira Draganac, neko s kim bi zaista trebalo da razgovaram. Prepričavali su mi kako se velikom skupu u Ljubljani obratio na tečnom albanskom, kako u manastir Draganac dolaze i muslimani, kako je neposredan, ulazi u dijalog sa drugima, drži se svog stava, ali čuje i tuđi, ne odbacujući sagovornika koliko god da se s njim ne slaže.

Dugo sam čekala na intervju sa ocem Ilarionom, ali je vredelo. Dva ili tri dana nakon našeg razgovora, na zasedanju Svetog arhijerejskog sabora, izabran je za vikarnog episkopa novobrdskog.
Zaista dostojan, pomislih istog trena.

Vladika Ilarion je u ranoj mladosti bio filmski i pozorišni glumac, što je poznato svim ljudima koji prate medije. Ali iako smo pričali više od četiri sata, nije kazao ni reč o svojim ulogama i nagradama, ali jeste o povezanosti onoga što je bio i onoga što je sada, ispripletanosti onoga što je voleo da radi i onoga što danas živi, o osećaju kontinuiteta, o odnosima s ljudima – toj smislenoj i nadahnjujućoj drami života.

Najjednostavnije govoreći, vladika Ilarion je monah na Kosovu i radostan je zbog toga.

U predašnjem životu poznat je, između ostalog, po ulogama u filmovima „Biće bolje" i „Paket aranžman". Svirao je električnu gitaru u grupi Kanda, Kodža i Nebojša. Kada je imao 22 godine (1996), dobio je Nagradu „Zoran Radmilović". Takođe, dobitnik je i Sterijine nagrade. Bio je viđen kao jedan od najtalentovanijih glumaca mlađe generacije.
O sadašnjem životu moglo bi da se kaže u najkraćim crtama – zamonašen je u manastiru Visoki Dečani 1998, gde je pre toga dve godine bio iskušenik. Iguman manastira Draganac postao je 2011. Kažu da je za kratko vreme oživeo manastir. Danas je vikarni episkop novobrdski. Posle sam pronašla u zvaničnoj biografiji da je završio i Pravoslavni bogoslovski fakultet, da govori tečno četiri strana jezika, da je u Dečanima radio u ikonografskoj radionici...

Odrastanje uz Crkvu

Vladika Ilarion je rođen je 1974. u Beogradu, a deo ranog detinjstva proveo je u Libiji gde mu se rodio mlađi brat. Otac mu je bio hirurg ortoped, pa je porodica nekoliko godina boravila u Tripoliju. Kasnije su se vratili u Srbiju. Pitam ga o prvim sećanjima i slikama. Odmah pominje Beograd: „Sećam se litije, povorke ljudi i kruna koje vire iz te povorke, bombona koje su tada deljene, sećam se čak i njihovog celofana..."

Vladika je kršten uoči praznika Svetog Save, kod kuće, a majka mu je odabrala ime Rastko. Neko bi mogao kazati da je time već naslutila njegov put.

Kaže potom kako je majka bila više vaspitavana u tom duhu, a da se otac s vremenom približio Crkvi. Porodica je ponovo krajem osamdesetih počela da slavi Svetog Nikolu.
„Preko prijatelja smo nabavili ikonu na kojoj je pisalo San Nicola de Bari, pa je onda kod kuće, možda sasvim pogrešno, zaključeno da to nije pravoslavna ikona. Kasnije smo na pijaci kupili jednu staru ikonu, koja je negde bila odložena ili čak bačena, a u našem domu je pred njom ponovo gorelo kandilo. Video sam u tome metaforu koja kao da nam je govorila nešto o nama samima. Zahvalan sam roditeljima koji su me, nekad i ne bivajući svesni toga, učili zakonu Božijem; što su poštovali moju slobodu i suštinski me podržavali."

Odrastanje devedesetih opisuje kao godine iskušenja, intenzivnih dešavanja, ali i traženja izlaza u mladalačkoj umetničkoj kreativnosti proistekloj iz prijateljstava koja traju do danas. To su bili načini da se prebrode tama i sivilo svakodnevnog.
„Prijateljstva koja sam stekao u osnovnoj i srednjoj školi i na studijama, za mene su veoma dragocena. Sa većinom tih prijatelja sam i dalje u bliskom kontaktu. Imam utisak da često potcenjujemo vrednost odnosa koje uspostavljamo u ranoj mladosti kao nešto prolazno i neozbiljno. Meni su ljudi dragoceni, trudim se da negujem odnose koliko mi to kao monahu priliči, i mislim da je bitno da cenimo bogatstvo koje nam svaki čovek nudi i tajnu koju odnos sa njim nosi. Kako vreme odmiče, često ponovo osećam ukus tih uspomena. Sećam se kada smo kao deca išli na more, svirali gitare na plaži u dečijem kampu i govorili: ovo treba da zapamtimo, ovo je sreća. Svaki put kada doživim radost i spokoj u liturgijskoj zajednici, u kojoj živim već više od trideset godina, uviđam da sam od najranije mladosti težio životu za koji sam se opredelio."

Kada priča o ljudima koji su ga usmerili i na njega odlučujuće uticali, pominje na prvom mestu baš prijatelje iz detinjstva. Sa društvom iz osnovne škole osnovao je bend Kanda, Kodža i Nebojša.

„U tom krugu su se zbili i prvi razgovori o smislu života i našim mladalačkim problemima i stremljenjima. Pored razonode i šale doticali bismo se i onoga što je suštinski važno. Imali smo utisak da jedni druge vaspitavamo", kaže vladika Ilarion, dodajući da je ta nit, uz sve trzavice i promene tokom godina, ostala neprekinuta.

„Zakupljivali smo prostorije sa muzičkom opremom za vežbanje pa smo tamo pravili pesme i pričali. Ispunjavalo nas je to. Sećam se kako smo jednom kod druga u vikendici, u Skeli kod Obrenovca, naglas razmišljali – da li ima muzike na nebu. I to one koju mi slušamo i sviramo. Naš duhovni domet je tada bio koncert Rolingstonsa u Beču. Otišli smo kao petnaestogodišnjaci, jedva nagovorivši roditelje da nas puste. Imali smo tada osećaj da doživljavamo nešto duboko i bitno", kaže sa osmehom vladika. A onda se ponovo vraća na ideju povezanosti jučerašnjeg iskustva i današnje ostvarenosti, (ne)svesnog traganja: „Sećam se, bio sam pre petnaestak godina na Svetoj Gori u manastiru Iviron, za praznik Velike Gospojine, na bdenju koje traje petnaest sati. Počinje po podne, a završava se ujutru. Ljudi spavaju u vrećama u manastirskoj porti. Onaj ko može, izdrži celo bdenje. Pevali su najbolji svetogorski pojci, ta je muzika uzdizala na nebo. Ispred mene je stajao očigledno neki bivši 'metalac' i dizao ruke iznad sebe, stisnutih pesnica, u trenucima kada monasi baš dostignu vrhunac u pevanju. Video sam u tom prizoru čoveka koji je napokon, došavši na izvor čiste vode, našao ono što nije mogao da, do kraja, nađe na rokenrol koncertima."

Vladika zatim nastavlja: „Kada sam počeo da idem u crkvu, hteo sam da odjednom raskrstim sa zlom. Pa sam tako, recimo, lomio nepodobne muzičke ploče. Tek sam kasnije počeo da uviđam koliko je takva revnost promašaj, izraz

teskobe i ograničenosti. U svemu treba tražiti seme dobra, a kukolj prepoznati. Nekada je teško, čak i nemoguće, da po paraboli Hristovoj razlučimo do kraja jedno od drugog. Moramo da budemo svesni da je mnogo kukolja u nama. Čak i u onome što doživljavamo u sebi kao dobro, ako se pažljivo zagledamo, videćemo da ima i dobrog i lošeg. A s vremenom počinjemo da uviđamo da i u onome što nam deluje kao loše ima nečega što treba da sačuvamo. Da parafraziram Svetog apostola Pavla: u dobrom Bogu je sve da i sve Amin. Kada najjača svetlost zasija, ona zaseni sve ostalo. Ta svetlost treba da nam bude vodič. Ljudi za koje imam utisak da su duhovni ne dociraju mnogo, nemaju laka i gotova rešenja, već svojim životom svedoče svetlost. Sijaju. I u tome su prilično jednostavni. Što je neko duhovniji, to je pristupačniji i radosniji."

Iako je kao dete i mladić govorio da veruje u Boga, vladika Ilarion je sebe doživljavao kao obraćenika. Svoj put opisuje kao neobičan, ali u suštini jednostavan.

Posle drugog razreda Pete beogradske gimnazije, krajnje neočekivano prijavio se na Akademiju dramskih umetnosti, na odsek za glumu. Nekoliko meseci pre toga nije ni znao da taj fakultet postoji. Drugarica ga je odvela u Omladinsko pozorište Dadov, glumio je u nekoliko predstava. Kako kaže, poveden time da se nekoliko njih pripremalo za prijemni za Akademiju, i on je na brzu ruku spremio šta se tražilo, vežbajući monologe i pesmu u šipražju na savskom keju.

Položio je i našao se u klasi profesora Predraga Bajčetića, koji mu je bio, očito po načinu kako o njemu govori, jedan od važnih svetionika u životu. Imao je 16 godina kada je upisao studije. A jedno prijateljstvo mu je izmenilo život: „Sećam se našeg prvog susreta kod profesorke francuskog gde smo mi koji još nismo bili završili srednju školu učili kako bismo položili diferencijalne ispite. Bio je obučen u maskirnu zelenu majicu, prekrštenih nogu, jedna noga mu je sve vreme igrala jer ga nije držalo mesto i bio je ošišan skroz na kratko. Ja sam nosio kožnu jaknu i dugu kosu. Nenad Jezdić i ja naizgled smo bili

dva potpuno različita čoveka, ali smo se brzo sprijateljili i zbližili. I danas smo jako bliski. Posle prve godine studija, za vreme raspusta, otišli smo u Visoke Dečane da bismo posetili Nenadovog rođenog brata koji je u to vreme bio iskušenik. Proveli smo u manastiru nedelju dana leta 1992. Ta nedelja za mene predstavlja granicu, onu od koje se meri pre i posle. Tada sam upoznao i novo bratstvo koje je u Dečane prešlo iz Crne Reke. Naš sadašnji episkop Teodosije je tada, sa 27 godina, upravo bio postavljen za igumana. Njegov zamenik bio je otac Sava (Janjić), sadašnji iguman manastira Dečani."

Vladika kaže da ne može naći reči kojima bi mogao da opiše promenu koju je tada doživeo. Ali ako bi morao da je pretoči u doživljaj – bio bi to osećaj povratka kući. Seća se kako su po ceo dan radili jednostavne poslove, prali sudove ili čistili dvorište, ali da je za njega sve bilo krcato smislom i lepotom. Opisuje s toplinom i one čuvene karirane stare posteljine – u crvenoj i plavoj boji – u starom konaku u Dečanima. Tada se prvi put i pričestio:
„Vraćajući se u Beograd, znao sam da moram da sačuvam dar dubokog mira. Dečani su mi postali polazišno mesto i životni izbor. Narednih godina sam nastavio studije, ali mi je zapravo temelj postalo ono što sam tamo doživeo. Kada sam tokom tih godina pomišljao da bih možda mogao da ostanem u manastiru, uplašio bih se, ali postepeno – koliko god da su mi se mogućnosti otvarale u svetu dramske umetnosti i sa bendom, koliko god da smo se lepo družili, da je sve napredovalo – želja za monaškim životom je postajala jača od svega ostalog."

Na odbrani diplomskog rada, već je bio u mantiji.
„Kada nas obasja Svetlost života, jasnije vidimo ono loše u sebi. Svetlost obraćenja nas vodi kroz različite faze, od kojih su mnoge naporne našim bližnjima, posebno kada želimo da, na silu, drugima presadimo svoje iskustvo", kaže vladika Ilarion.

Pitam šta je inače razlog te potrebe da se drugima nameću ubeđenja, pa i sama vera. Koren vidi u gordosti izraženoj kroz potrebu da se osvaja, vlada, manipuliše, te dodaje: „Potpuno suprotno onome što sam doživeo u Dečanima, gde mi je nenametljivo svedočeno Jevanđelje živim primerom bez 'držanja lekcija'."

Sa ljubavlju priča o ocu Andreju kojeg je znao od ranije – bio mu je kolega sa Akademije, studirao je dramaturgiju a umeli su u tim studentskim danima da diskutuju o raznim temama.

„Ja sam već počeo da idem u crkvu, pročitao par knjiga i brošura na temu pravoslavlja i kao mladi apologeta 'branio veru' u razgovoru sa sadašnjim ocem Andrejem, koji prenosi iskustva mistika Emanuela Svedenborga, dok se vozimo gradskim prevozom po Novom Beogradu", kaže sa smeškom. Danas su već decenijama zajedno u Crkvi. I ocu Andreju, sadašnjem igumanu manastira Crna Reka, Visoki Dečani će postati dom nedugo posle pomenute epizode u autobusu.

„Svoje monaško vaspitanje dugujem pre svega episkopu Teodosiju, koji me je kao mladi dečanski iguman rodio Jevanđeljem, ali i ocu Savi i drugoj bratiji koji su me trpeli i učili. Verujući u Boga Avramovog, Isakovog i Jakovljevog, mogu slobodno da kažem da verujem u Boga Teodosijevog i Savinog. Tajna postojanja u Živome Bogu kroz građenje i čuvanje odnosa sa onima koji su nam postali bližnji je zapravo sve što zaista imamo. Još dublje sam postajao svestan toga od kako sam počeo da dobijam različita zaduženja i van Dečana služeći u različitim monaškim zajednicama, sarađujući sa parohijskim sveštenicima i vernim narodom Eparhije raško-prizrenske, posebno od kako sam od strane episkopa Teodosija postavljen za vršioca dužnosti nastojatelja manastira Draganac. Zahvaljujući poverenju koje mi je ukazano otvorila se mogućnost da se, uz Božiju pomoć, rodi i uznapreduje još jedno monaško bratstvo usko povezano sa vernim narodom okolnog kraja. Narod iz novobrdskog, gnjilanskog,

vitinskog i kosovsko-kameničkog kraja sa ljubavlju čuva manastir Draganac, a njegovom bratstvu zbog 'otvorenih vrata' Crkve i reči utehe vraća stostruko. Ne mogu da izrazim koliko sam 'dobra video' od vernog naroda naše Crkve, posebno Kosovskog Pomoravlja poslednjih godina. Njihove jednostavne maksime 'sladak Bog' i 'slatka Crkva' postale su i moj spasonosni vapaj u trenucima bezizlaza, kao i pesma zahvalnosti kada radost zablista."

Pitam ipak koliko je zahtevno i teško biti u takvom odnosu bliskosti i nošen takvom radošću s nekim ko nam nije sličan, koji ne pripada našima i ne veruje u ono u šta mi verujemo... Shvatam brzopletost svog pitanja čim vladika počne da govori. Jer znam koliko se suprotnosti nađe i u samo jednom manastiru. „Čoveku se u Crkvi otvaraju skriveni kapaciteti, može da se okrene ka drugom do neslućenih razmera. Zahvaljujući tome mi smo u mogućnosti da živimo sa ljudima koji su potpuno drugačiji od nas. Meni su duhovno najviše koristili ljudi koji su po mnogo čemu drugačiji od mene. Metafori, po kojoj se svi krećemo po svojim orbitama oko centra galaksije koja je Bog, pa kada se približavamo Njemu postajemo i međusobno bliži, dodao bih zapažanje da nas ka središtu galaksije vodi i usmerenost ka onome koji ka istom cilju ide iz suprotnog pravca. Monaška zajednica je *par excellence* laboratorija za takvu vrstu odnosa jer su ljudi u njoj do te mere različiti da jedino blagodat Božija može da ih drži na okupu."

Vladika Ilarion govori i o paradoksu da su ga dublje potresala dramatična previranja u monaškoj zajednici u kojoj je živeo nego ratna dejstva koja su besnela odmah van manastirskih zidina.

Jevanđeljska poruka za vreme rata

Inače, važno je napomenuti, kada je reč o Eparhiji raško-prizrenskoj i kosovsko-metohijskoj, srpska zajednica je vidi kao najznačajniju instituciju, odnosno ona

uživa najveće poverenje među tamošnjim Srbima. Nakon rata mnogi lokalni političari su otišli sa Kosova, pa se često čuje da su tamo ostali samo – Eparhija raško-prizrenska i građani. Za vreme rata su, takođe, odigrali važnu ulogu. „Čast mi je što pripadam eparhiji naše Crkve koja je u tragično vreme patnje, razaranja i trijumfa besmisla, a budući u epicentru dešavanja, uspela da sačuva svoje hrišćansko dostojanstvo delatno svedočeći Jevanđelje izbegavajući zamku da bude uvučena u dnevnopolitički i nacionalistički diskurs."
A šta onda jeste prava jevanđeljska poruka za vreme rata?
„Trebalo je da se govori i o stradanju Albanaca pored svedočenja o stradanju naših vernika, što je otac Sava činio u međunarodnim medijima i što je doprinelo da se sačuva ugled naše Crkve i naroda uprkos negativnoj medijskoj kampanji koja je protiv Srbije vođena. Vladika Teodosije je otvorio kapije Visokih Dečana da bismo primili 150 Albanaca iz sela za koje je bilo veoma rizično da ostanu kod svojih kuća tih poslednjih dana sukoba."

Ocu Savi je bilo savetovano, u to smutno vreme, da dodatno povede računa o svojoj bezbednosti, da ne napušta manastir bez preke potrebe zato što je bilo ljudi u prestonici koji nisu gledali sa odobravanjem na tadašnje delovanje naše eparhije, koju je on rečito predstavljao u mnogim domaćim i međunarodnim forumima. Pomišljam kolika je hrabrost potrebna da dok stradaju tvoji, ti štitiš i njihove. Oko dve nedelje su Albanci ostali u manastiru. Vladika Ilarion nastavlja:
„Nosili smo humanitarnu pomoć i Srbima i Albancima. Kroz čekpoint naše vojske i policije, vladika Teodosije je jednom vozio bolesnu Albanku kod lekara. Pričao nam je kako mu je jedan Albanac rekao u vezi sa držanjem manastirskog bratstva tokom rata: 'Položili ste ispit.' A opet, sve vreme konflikta pripadnici naše vojske i policije su dolazili u Dečane radi molitve i duhovne utehe koju daje Sveti Kralj. Mnogi su se obraćali Bogu i krštavali se u to vreme."

Posebno mu je ostao u pamćenju mladić Dušan Urošević, čiju je majku kasnije posetio u stanu na Novom Beogradu. Otpremninu zbog sinovljeve pogibije dala je manastiru:
„Bio je primereno dete, student, sportista. Prošao je sva ratišta, nekoliko puta bio je na ivici sukoba sa svojima jer je hteo da spreči pljačke. Njegova majka mi je rekla kako je jednom sa nekog ratišta doneo raskupusanu knjigu na arapskom, danima je čistio i sušio na terasi, da bi je odneo u džamiju u Beogradu, uz komentar da je to za nekoga sveta knjiga."
Taj mladić je poginuo u mestu Dečani. Da nije poginuo, rekla mu je njegova majka, sigurno bi se zamonašio.

Pitam da li je neko od Albanaca koji su se tada skrivali nastavio da dolazi ili je u kontaktu sa bratijom.
„Većina nije", kaže vladika. „Neki od njih koji su otišli u inostranstvo ponekad bi se javili, ali zbog stalnih političkih tenzija koje se bez potrebe održavaju, mnoge naše komšije zaziru da sa nama slobodno komuniciraju. Utoliko su retki, suprotni primeri još više dostojni hvale. Tako je doduše nekad i sa druge strane, kada se radi o Srbima, odnosno njihovom odnosu sa Albancima. Strepe i jedni i drugi da ne budu proglašeni za izdajnike, odnosno, što je takođe opasno, da ne budu zbog svoje otvorenosti izmanipulisani od strane onih kojima žele da se približe..."

Zanima me da li se i vladika toga plaši.
„Bez obzira na to što situacija nekad deluje beznadežno, kao da do iskrenog pomirenja nikada neće doći, ne smemo da odustanemo od svedočenja Blagovesti. Ako svaki čovek nije za nas potencijalni brat, ako ne svedočimo radost života, i bratstva među svim ljudima, mi smo promašili", kaže.

I tu nam se otvara tema autentičnog pomirenja, oproštaja, reči koje moraju da se ispune sadržajem. „Ceo svet je bojište", smireno počinje. A potom se bavi

korenom i smislom reči pokajanje: „Čitao sam u eseju profesora Aleksandra Lome da je pokajanje u svom indoevropskom korenu blisko rečima – pokoj, mir, izmirenje... U jevrejskom jeziku, prevodi se rečju koja označava povratak, dok u grčkom metanoja – znači preumljenje, suštinsku promenu načina postojanja, pa sledstveno i pogleda na svet."

Vladika Ilarion opisuje potom kako je čovek biće razgovora – radost i dolazi od susreta. I zapravo je to polje na kojem se bije glavna bitka – uspostaviti i sačuvati odnos, što jeste najveća vrednost. „Oproštaj znači da si nekog suštinski i bez zadrške primio u sebe", kaže.

Kao zanimljiv primer, vladika pominje narodnu pesmu „Marko Kraljević i Musa Kesedžija", koju opisuje kao duhovitu, sa zdravom ironijom i sižeom holivudskog blokbastera.
Recituje kraj pesme: „Kad to viđe Kraljeviću Marko / proli suze niz bijelo lice / Jaoh mene do boga miloga / đe pogubih od sebe boljega!"

A zatim objašnjava: „U ovoj pesmi, s obzirom na okolnosti u kojima živimo na Kosovu i Metohiji, divno je što je Musa Arbanas veći junak od Kraljevića Marka, a što se u pesmi sugeriše više puta. Tragedija naših suprotstavljenosti u njoj je razrešena kroz pokajanje. Pesma je danas posebno dragocena zato što nam prenosi viđenje Albanaca od strane Srba u 18. veku kada su te pesme nastajale, koji ih vide kao čestit i hrabar narod kome se priznaje da je u nečemu bolji. U kontaktu sa našim komšijama Albancima trudim se da istaknem istorijske i kulturološke činjenice koje nas zbližavaju – da je Vojislava, majka Đurđa Kastriota – Skenderbega, Srpkinja i da je njegov rođeni brat sahranjen kao monah u Hilandaru. I da tamo postoji arbanaški pirg koji je sagradila porodica Kastriota. Dok je Sveta srpska majka Angelina Krušedolska Albanka, rođena sestra Skenderbegove žene Andronike, iz porodice Arijanita. Skenderbegova majka je Srpkinja, a Sveta srpska majka Angelina je Albanka."

Razgovaramo potom o oproštaju. O različitim konceptima koji su stranputice – „ko se ne osveti taj se ne posveti", „Zeman doš'o valja vojevati / Za krst časni krvcu proljevati / Svaki svoje da pokaje stare" – a koji svoju snagu vuku iz arhetipskih predstava osvete i žrtvoprinošenja.
Vladika Ilarion tu pominje odeljak iz „Primjera čojstva i junaštva" Marka Miljanova, kao dodatnu ilustraciju – u borbi između Turaka i Crnogoraca gine brat glavnog junaka. Crnogorci hvataju jednog Turčina i dovode ga kod junaka da ga ovaj ubije ne bi li mu bilo lakše srcu u tuzi za izgubljenim bratom, što ovaj odbija, oprašta mu život i pušta ga. „Umesto paganskog žrtvoprinošenja koje mu se nudi, naš junak bira jevanđeljsku čovečnost", zaključuje vladika Ilarion.

A šta je važno da bi do oproštaja došlo? Vladika Ilarion ističe da je neophodno da nismo zaglavljeni u svojoj ideološkoj matrici a da nam vrednosni sistem ne bude bedem, oko naše tesne zone komfora, sa čije je druge strane nepoznati neprijateljski svet koga se užasavamo. Seća se raznih susreta bez susretanja koji bi počinjali naučenim formulama, lepozvučećim ali šupljim opštim mestima: „A dešava se ponekad da posle dobronamernih drmusanja, kada bi se onome koji je 'sa druge strane' sa ljubavlju iskreno govorilo, padne maska. Setio bih se, u tim prilikama, iskustava sa studija glume, ili onih, još intenzivnijih, iz manastira kada bi profesor Bajčetić na fakultetu, odnosno iguman Teodosije i bratija u manastiru osetili kod mene nešto lažno. Kada maske padnu, pred nama nije više nervozni profesor, preplašeni student, iguman koji ne razume tvoj istančani duhovni senzibilitet; nije više pred tobom sabrat sa kojim moraš da se boriš ili da ga se čuvaš. Kada padne maska, ne vidiš pred sobom Albanca koji priča svoju naučenu priču sa kojom se ti mačuješ, pričajući svoju, već se pred tobom odjednom pojavi čovek sa svojim ranama, strahovima i upitanošću. U trenutku ste se našli na brisanom prostoru, „ničijoj (ili svačijoj?) zemlji I tek tada, kada ostavimo svaki svoju zonu sigurnosti, počinjemo da volimo. Onaj koji je bio siguran iza zida i maske, ranjiv sa strepnjom stoji pred tobom. Postaje čovek za tebe. Gospoda ovaploćenog smo zavoleli

u njegovom poniženju koje je nas radi podneo. 'Vidjesmo ga i ne bješe ništa radi čega bismo ga poželeli. Prezren beše i odbačen među ljudima... ali on bi ranjen za naše prestupe i ranom njegovom mi se iscelismo', peva Isaija. Ranjivost nas čini bliskima. Kada ugledaš lice čoveka, uprkos ožiljcima, ili baš zbog njih, osetiš potrebu za razgovorom. Ovih dana čitam Rumijev stih: iz rane sija svetlost. Umetnost življenja je da sa radošću nosiš svoje rane a da se tuđih ne gadiš nego da ih previjaš."

Šta u stvari rizikujemo? Čega se sve plašimo?

Vladika govori o strahu od nepoznatog, o strahu da ćemo nešto izgubiti, o strahu šta će drugi, tvoji da kažu, a potom i o hodu svakog od nas između dva pola – ljubavi i straha, kao svojevrsnoj dijalektici postojanja. Ali da čovek mora sa verom u Boga da se osmeli da pomera granice straha i da ne zastane u svojoj udobnosti već da neprekidno čini „prestup" – odnosno istupljenje – izlazak iz sebe radi iskoraka ka drugome. Vladika naglašava i da je osnov svih odnosa ona reč apostola Pavla – govoriti istinu u ljubavi. Tolerancija i mir mogu često da budu floskule, deo bezličnog sistema koji te narative koristi, a ne živi ih. Naprotiv. Gradivni element je upravo pomenuto – da se sve kaže s ljubavlju. Ostalo mu je u pamćenju kada je učestvovao u jednom razgovoru. Učesnici su bili i Albanci i Srbi:
„Govorio sam na jednoj tribini u Prizrenu potrudivši se da se obratim i na albanskom. Voditeljka mi je kasnije kazala da iako sam u nekim stvarima bio kritičan i direktan, a odnosile su se na okolnosti na Kosovu, da skoro da nema negativnih komentara. Kazala mi je tada: 'Branili ste „srpsku stvar", ali niste vređali Albance.'"

„Ako je svetac, on je svetac Božiji"

Ali da bismo razgovarali i upoznali drugog, važno je poznavati i njegov jezik. To otvara jedan drugačiji nivo razumevanja.

Pitanje jezika je danas veoma važno na KiM. Srbi tamo skoro i da ne govore albanski jezik. Prema skorom istraživanju (2018) nevladine organizacija Centar za socijalne inicijative, po sopstvenoj oceni Srba albanski govori njih 5 odsto, 31 odsto delimično razume, a ne govori 64 odsto. Kada je reč o Albancima – 18 odsto govori, 49 odsto delimično razume, a 31 odsto ne govori srpski. Međutim, istraživanje kaže da je uočljiv trend pogoršanja stanja kod mladih, i to posebno kod mladih Albanaca, od kojih je 96 odsto odgovorilo da ne govori, a samo 4 odsto da delimično razume srpski jezik. Još jedan nalaz je poražavajući – „37,9 odsto kosovskih Albanaca iz Južne Mitrovice oseća se loše ili relativno loše kada čuju srpski jezik; 40,8 odsto mladih Srba starosti između 16 i 25 godina oseća se loše ili relativno loše kada čuju albanski jezik".

Vladika Ilarion govori albanski. Mnogi kažu tečno, on se ne slaže. Albanski je učio u manastiru Visoki Dečani, gde su svi monasi koji su za to bili zainteresovani mogli da pohađaju časove. Takođe, u prizrenskoj bogosloviji, napominje vladika, postoji mogućnost da se albanski jezik sluša kao izborni predmet.

Kaže da je mnogo puta doživljavao čudesne stvari kada ljudi čuju da govori albanski. Takođe i da je taj jezik zavoleo – slušao je Jevanđelje na sajtu Albanske pravoslavne crkve gde je snimljeno na dva dijalekta, a na geg dijalektu Novi zavet čita Bekim Fehmiju.

I dok govori o tome, vladika Ilarion počinje da izlaže svoju tezu vezanu za identitet:
„Ako si jednog Albanca zavoleo, on je postao deo tebe. On utiče na tvoj identitet i ti si Albanac, Rus, Amerikanac, a ne prestaješ da budeš Srbin. Niti se stidiš, niti umanjuješ svoj identitet time. To je zapravo izvorni crkveni identitet – mnoštvo te ne ugrožava i ne guši te, nego, naprotiv, širi granice tvoga bića. Kada to doživiš, setiš se da si negde čitao da nema više Judejca, Jelina,

roba, slobodnoga, nema muškog ni ženskog, nego da je sve nova tvar u koju zakoračiš preumljenjem."

Seća se i dolazaka albanske dece u manastir Visoki Dečani, srdačnog prijema, njihovih učitelja koji bivaju rasterećeni trenutkom i darom mesta, zatim nebrojeno mnogo situacija u kojima su čitali molitve muslimanima:
„Više puta je u Dečane dolazio čovek, u civilnoj odeći, i dovodio ljude da im čitamo molitve kod kivota Svetog Kralja. Govori im: 'Sve što vam kažu sveštenici, vi radite. Pitam ga čime se bavi, misleći da je travar ili alternativni lekar. A on kaže: 'Pravo da ti kažem, ja sam hodža, pročitam im kod nas molitvu pa ih dovedem ovde. I ovo je Božija kuća.' Ovakva tradicija na ovim prostorima postoji vekovima."

Pominje i primer iz knjige „Plač Stare Srbije": jedan kačak, koji je mnoga zla činio Srbima i nije mogao da umre, kaže u ropcu da mora Crkva da mu oprosti. Na liturgiji sveštenik govori narodu da taj i taj ne može da umre i da traži oproštaj, a svi ljudi odgovaraju: „Neka mu je Bogom prosto."
„Živimo vekovima isprepletani na ovom prostoru", nastavlja vladika Ilarion, „naše duboke veze su dramatične i neizbrisive. Muslimani dolaze u pravoslavne manastire tražeći lek i utehu. Možda se nečiji pradeda molio u nekom od njih. Možda je govorio srpski. Mi smo tu da mu poručimo da kod nas ima mesta za njega. Trudeći se svakako da ne budemo naivni i izmanipulisani, cilj nam je da – svi ljudi dobre volje osete da su dobrodošli, da je to i njihov dom."

U tom kontekstu, navodi i anegdotu: dolazi musliman Albanac u Dečane i moli se kod kivota Svetog Stefana Dečanskog, Srbin ga pita zašto se moli kod srpskog sveca, a on mu odgovora: „Ako je svetac, on je svetac Božiji."

Jednom prilikom, za vreme rata, u Visoke Dečane su došli pravoslavci iz Albanije, kao i mnogo puta pre i posle toga. Na jednoj je pevnici na

crkvenoslovenskom pojala manastirska bratija, na drugoj, gosti na albanskom. A izvan zidina manastira neki drugi Srbi i Albanci su ratovali.
„Pre nekih petnaestak godina, za slavu Svetog Stefana Dečanskog, kao i svake godine, dolazili su nam gosti", priča vladika Ilarion. „Desilo se i da su pravoslavci iz Albanije organizovali dečije kampove po Kosovu te su stigli kasnije, upravo u vreme kada je večerala i bratija manastira pošto su posluženi svi gosti. Bio je to mlad svet, teolozi, pojci. Mi monasi smo u toj svečanoj trpezariji, gde u sredini visi kandelabar koji je, po predanju, poklon Đurđa Kastriota, sedeli za jednim stolom, a za drugim Albanci. I počela je pesma. Prvo oni nešto pevaju na albanskom, pa mi na srpskom, pa zajedno na grčkom, ispod tog lustera. Projava tajne Crkve kroz našu pesmu na njihovom jeziku ostala je neizbrisiva."

A potom izlaže još jednu svoju misao – što se manje bavimo srpstvom, bivamo srpskiji.
„Kod Svetog Save ne nalazim priču o srpstvu, kod njega je sve Hristos, a imamo li koga srpskijeg od njega? Potrebno nam je izvorno srpstvo, Savino, Hristovo, liturgijsko, koje treba svim ljudima da svedočimo. Ono srpstvo koje se ne nameće, koje nikoga ne ugrožava, koje ljudi žele da prihvate. Treba da se zapitamo, i na ličnom planu i kao narod, kada neko neće sa nama, zašto se to dešava."

Konačno, za Crkvu je važno, pominje vladika, da bude sposobna da se oslobodi zagrljaja države. Da ne pripada ni zapadnoj ni istočnoj imperiji, da je iznad i desne i leve ideologije. Po njemu je pravoslavlje, između ostalog, i izraz otpora institucijama ovog sveta kada žele da nam uzmu slobodu koju nam je Hristos dao. Monaštvo je nastalo kao odgovor na brak države i Crkve svedočeći da na „zemlji nemamo postojanog grada i da je naše življenje na nebesima".

Ukus autentičnog života

Mogla bih stranice da ispišem o tome kako je vladika strastveno poredio umetnost i Crkvu, liturgiju. Jer je za njega ključ razumevanja crkvenog života više umetnost nego nauka, i više umetnost nego bilo šta drugo, jer ona počinje tamo gde prestaju racionalna objašnjenja a gde bez vere ne možemo da pristupimo. Kao što u definiciji umetnosti kod Bodlera ona ima dva lica – jedno koje je neprestano u traganju (Bodlera je odredila epoha modernizma pa je i otud ta dinamika – nalaženje novog – bila veoma bitna) i pokretu, te drugo koje se tiče saopštavanja večne nepromenljive istine. U tome vladika vidi i nagoveštaj tajne božanskog života Svete Trojice u koji je i sva tvorevina pozvana. Bog, u kome nema promene ili senke izmene, uvek se javlja na nov način kao ličnost koju samo druga ličnost može da pozna.

Mogla bih da pišem i o mnogim izrazima iz antičke drame koji su važni za pravoslavnu teologiju, o čemu je vladika ozareno govorio, a zatim o vezi dramskih umetnosti i liturgijskog života u građenju odnosa.

Kaže: „Naš liturgijski i molitveni život u građenju odnosa je umetnost nad umetnostima. A tome nas uči i drama od antičkih vremena do danas zato što ona ne postoji tamo gde je samo jedan već tamo gde dva ili više aktera teže da uspostave odnos na sceni svedočeći jednu, nepromenljivu istinu. Svi ljudi koji su se bavili dramom znaju taj mistički trenutak, kada se desi tajna života, postojanja. Teatar privlači ljude baš očišćenjem i oslobođenjem koje nudi kroz novi život koji se rađa pred našim očima i u nama samima. Liturgija hrišćana je mnogo više od pukog mesta na kome je neki prizor – pozorišta. Ona je drama rađanja i preobražaja celoga sveta koji se ljudskim rukama, uz pesmu zahvalnosti, prinosi i uznosi Onome koji u nebeskom miru večno postoji kao drama paradoksalnog odnosa našeg Oca nebeskog koji Sina rađa a od koga Duh Sveti ishodi.“

Fra Marko Oršolić, osnivač
IMIC-a Sarajevo (1943)

Jedino je slobodan vernik pravi vernik

Za fra Marka Oršolića sam prvi put čula od prijatelja i kolega, novinara Miše Vasića i Tanje Tagirov. Pričali su o njegovom humanitarnom radu, o brojnim ljudima kojima je pomogao, o večerama gde su osobe različitih uverenja, zanimanja i veroispovesti razgovarale o svemu onome o čemu se (ne) slažu. I smejali se. Fra Marko je oduvek okupljao naizgled nespojivo na jednom mestu.

Sa zaraznom dečijom radošću, Tanja je mnogo puta ispričavala kako su se ona i Miša Vasić „venčali" u kafani, a ritual je bio „obavio" upravo fra Marko Oršolić. Imali su to čak i napismeno, uramljeno i okačeno u dnevnoj sobi. Naravno da je sve bilo više šala nego zbilja i da se crkveno venčanje ne može obaviti za kafanskim stolom, ali su se Miša i Tanja voleli baš onako kako Bog zapoveda, i fra Marko je to znao i to mu je bilo važno.

I otud je verovatno najprirodnije što sam fra Marka, čoveka koji ne pristaje da robuje formi, i upoznala baš u stanu kod Vasića, aprila 2012. godine. Trebalo je da radimo intervju za nedeljnik „Vreme", na stolu loza, soba već maglovita od dima.

Fra Marko je pričao tiho, svi ostali su bili preglasni, i pomislila sam da od razgovora neće biti ništa. A onda je, s lakoćom i jednostavnošću s kojom uspeva da nađe prave reči, počeo:
„Bog je dao Objavu čovečanstvu. A nije je dao ni papama, ni reis-ulemama, ni patrijarsima jer oni su kasnije nastali. Dužnost verskih poglavara je da tu Objavu dalje neguju i prenose. Crkve i verske zajednice jesu domovine verničkog identiteta, ali nisu njegovi nekontrolisani vlasnici. Naš Internacionalni, multireligijski i interkulturni centar (IMIC) nastao je 1991. u Sarajevu, da pokažemo da se mi po veri možemo razlikovati, ali se ne možemo deliti. Ko ljude po veri deli, on nesvesno priziva naše međusobno istrebljenje. Vera je ona, pogotovo vera u jednog Boga, koja mora ljude da zbližava. Možete li vi da zamislite da je u 14. veku jedan franjevac, fra Vito iz Kotora, gradio zadužbinu cara Dušana, Dečane. U 21. veku to bi bio problem, a nije bio u četrnaestom."

Tada je otvarao BEMIC, Beogradski multireligijski i interkulturni centar, rekavši da želi da pali svetla, a ne da proganja tamu. Na moja pitanja o otvorenosti crkava i verskih zajednica za dijalog, te da li je glavni grad Srbije u tom kontekstu plodno tlo, odgovorio je da su katolici u Beogradu u velikoj prednosti jer su manjina, a čim si manjina, odmah si za dijalog po sebi. Moje jadikovke o ljudskoj prirodi utišao je lakonskim: to je karakteristično za svakoga, tako je i Bog hteo, zato nijedna religija nije većinska, sve su manjinske.

Mnogo puta mi se kasnije ta misao vratila, gledajući kako crkve i verske zajednicu kada su u manjini žive svoju veru, ne daju se svesti na puku formu, ne zatvaraju se i ne uljuljkuju u samodovoljnosti. I kako bi – pošto su svi ljudi i manjina i većina, zavisno od okruženja, odnosno identiteta kojim se projavljuju – upravo ponašanje manjine moglo služiti kao uzor i podsetnik *svima nama* kada smo većina.

Fra Marko živi kako govori. Spasao je za vreme rata u bivšoj Jugoslaviji (1991–1995) stotine dece iz mešovitih brakova, smatrajući ih s jakim razlogom za

najranjivije. Bili su mahom odbačeni od *jednih* i *drugih* i *trećih*, ničiji u vremenu koje je tražilo svrstavanje. Verovao je i da su njihovi roditelji najsvesniji toga koliko je dijalog potreban.

Juna 2021, kada je vođen ovaj intervju, posetili smo ga u Sarajevu, u kući IMIC-a, odmah kod Baščaršije, na Obali Kulina bana, ulici koja promenama svog imena svedoči o ovdašnjoj istoriji. Zvala se Obala vojvode Stepe Stepanovića, potom Obala Adolfa Hitlera, zatim opet Obala vojvode Stepe, a od 1993. – Obala Kulina bana.

Prelazili smo s teme na temu, puštajući da nas razgovor sam vodi. Kao što to ume da biva, pripremljena pitanja su ostala nepostavljena – stalno su iskrsavala neka potpuno nova.

U dijalogu je važnija ljubav od istine

Marko Oršolić je rođen 1943. u Tolisi kod Orašja. Bio je najmlađe dete u porodici. „Odrastao sam u porodici koja je bila tradicionalno religiozna, ali su se uvek čuvali zdrav duh i kritička misao“, kaže fra Marko. „Inače, u mladosti su kod mog oca često dolazili partizani. Bili su jako dobri ljudi, ali su govorili da su ateisti i meni je to kao detetu bilo čudno. Već sam tada želeo da posvetim svoj ceo život onome što danas mogu da nazovem – prebrođivanje jaza između ljudi u savremenom svetu.“

Biografske crtice zatim kažu da je fra Marko diplomirao teologiju u Nemačkoj (Kenigštajn, Frankfurt), a zatim političke nauke i istoriju na Univerzitetu u Sarajevu. Rukopoložen je 1968, pripada franjevačkom redu. Potom je magistrirao teologiju u Ljubljani i filozofiju nauke u Zagrebu. A predavao je u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Visokom i na Franjevačkoj teologiji u Sarajevu. Fra Marko je objavio preko 200 naučnih članaka, ali započete doktorske studije političkih nauka i teologije početkom devedesetih nije okončao – te godine su od njega tražile nešto drugo.

Dobitnik je Šestoaprilske nagrade grada Sarajeva (1991); zajedno sa protojerejom stavroforom Slobodanom Milunovićem nemačke nagrade „Abt Emanuel" (1996), koju je rajnski advokat Hans Girlih (Hanns Gierlichs) ustanovio kao znak zahvalnosti svojim roditeljima različitih konfesija a dodeljuje se svake dve do tri godine osobama ili institucijama zaslužnim za približavanje crkava; Zlatne povelje humanizma (1998); Nagrade za mirovni aktivizam Mreže za izgradnju mira (2013).

Iz perioda u Nemačkoj, gde je studirao treću i četvrtu godinu teologije, fra Marko se seća kako je krijući od crkvenih vlasti upisao i političke nauke na Univerzitetu u Frankfurtu, razgovora sa svojim profesorom Iringom Fečerom, predstavnikom mlađe generacije Frankfurtske škole, čestih odlazaka kod neomarksističkog filozofa Ernsta Bloha:
„Bloh je voleo franjevce, stalno me je zvao da dođem kod njega. U ranoj mladosti bio je zaljubljen u poljsku groficu, katolkinju, koja je umrla u 21. godini. Njega je to jako potreslo i posvetio joj je knjigu 'Duh utopije' u kojoj piše da ne postoji nijedna utopija ljubavi koja bi nešto tako duboko i ozbiljno uzela kao što hrišćani uzimaju brak – u početku se supružnici vole erotskom ljubavlju, a onda bogotražiteljskom, izvor ljubavi postaje zajednička izgradnja Tela Hristovog. To je pisao Bloh, mada je bio ateista. Kada je govorio o toj Poljakinji, kazao bi u šali: 'Nemoj samo da nas čuje Karola', njegova treća žena."

Zašto uopšte završiti tri fakulteta i dva magisterijuma?

Iz potrebe da se shvate moderni svet i njegov odnos prema religiji, objašnjava fra Marko. Da se razume kontekst jer je bez toga nemoguće razumeti čoveka:
„To je obaveza Crkve. Držao sam davno jedno predavanje u Splitu o marksizmu i religiji. Došao je da me sluša stari fratar iz Rima, Karlo Balić, pa kaže: 'Mene napadaju mladi fratri da Crkva mora nešto da nauči od marksizma, ali ja to ne mogu da prihvatim, šta vi mislite?' Odgovorim: 'Mislim da Crkva nema

šta da nauči od marksizma, ali Crkva koja živi u marksističkom društvu ima puno da nauči o marksizmu."

Sedamdesetih godina dvadesetog veka istraživao je i pisao mnogo o odnosu marksizma i religije, osvetljavajući pitanja proleterijata, ateizma, raznih aspekata marksističke misli iz ugla hrišćanstva i teologije. Tih se tekstova nikad nije odrekao.

S kim god da je razgovarao, kaže fra Marko, držao se najvažnijeg franjevačkog principa – u dijalogu je važnija ljubav nego istina: „Šta ti imaš od toga da čoveka u nešto uveriš, a da on od tebe ode? Pričajući sa marksistima, nisam želeo da oni shvate zašto sam ja hrišćanin, već da ja shvatim zašto su oni marksisti."

Vodeći se time, duboko odbacuje dijalog kojem je cilj da nekoga u nešto ubedimo ili da drugi nešto prizna: „Insistiranjem na istini napraviš isuviše poteza da čoveka od sebe udaljiš, a to je najopasnije. Prvo osoba, onda istina! Istina će nas osloboditi, ali to važi za budućnost, a ljubav je ona koja nas sada veže. Jako je važno da čovek živi slobodno. Komunisti su u tome mnogo grešili, insistirali su na jednakosti i bratstvu, ali su zaboravljali na slobodu. To često važi i za crkve. Jedino je slobodan vernik pravi vernik, neslobodan veru pretvara u obred, dokazivanje i običaj. Crkva mora da živi životom u ljubavi, a onda i u istini, koja će tek da dođe i da bude u našem posedu. Mi do pune istine ionako ne dođemo za života, nego ćemo je tek posle smrti spoznati. I važno je da smo toga svesni."

Zastaje u razgovoru, neko vreme ćuti, a potom nastavlja: „Isus je ustao protiv trgovaca u hramu i protiv zloupotrebe religije u političke svrhe. Naši se verski poglavari nisu na vreme suprotstavili zloupotrebi vere i nacionalizmu. U ratovima dođe dotle da se pastiri toliko srode sa ovcama, pa samo bleje. Govorio sam i dok je trajao rat: došlo je vreme u kojem ne možeš razlikovati blejanje ovaca od blejanja pastira. To je onda smak sveta. Vođstvo crkava i verskih

zajednica mora ići ispred, a ne da se slepo identifikuje sa stadom i upije nacionalizam. Zato treba poštovati slobodu! I slobodu teološkog istraživanja ohrabrivati, a ne kočiti, i uvek veru suočavati sa razumom i sa kritičkim umom. I onda je kroz to pročišćavati."

Ratne godine – zaštiti ničije

Od samog početka devedesetih, Marko Oršolić je bio jedan od najoštrijih kritičara nacionaliz(a)ma, ne libeći se da pogleda u svoje dvorište. U jednom televizijskom intervjuu, decembra 1991. godine, rekao je da je Hrvat ali da se tako ne oseća, i dodao: „Osećam se dobro ili loše, bez ljudskih prava uglavnom loše."

Retko ko je tada na taj način razmišljao, a još manje se usuđivao da naglas kaže. Na Konferenciji evropskih crkava u Pragu, 1992. godine, mediji su preneli kako je izjavio da nije sklon traženju i imenovanju agresora jer to neće zbližiti narode u bivšoj Jugoslaviji. Bio je napadnut od svojih. U intervjuu, koji je nešto kasnije dao za jedan hrvatski dnevni list, objasnio je da je u Pragu govorio „o dijalogu kao jedinom načinu preživljavanja kod nas (...) umesto govora o već identifikovanom agresoru, da bi izbegao dnevnopolitičku instrumentalizaciju svoje vere, hrišćani kao i drugi vernici moraju poći od borbe protiv agresivnosti, tog zloduha koji ne poznaje granice na frontu".

Pričao je tom prilikom i o pogubnosti ideje kolektivne krivice, o medijima koji izveštavaju tako da stvaraju ratnike, a ne ljude i građane, o Svetom Franji koji je razgovarao sa vukom, „iako je znao da ga neće izmeniti, ali je verovao da će mu takav razgovor pomoći da izmeni sebe i time se duhovno obogati".

Podsećajući se tih dana, fra Marko kaže: „Moraš Jevanđelje propovedati i u zgodno i u nezgodno vreme. Možeš se malo pritajiti, ali loša vremena nisu izgovor da ćutiš."

Kaže i da nije bilo jednostavno biti za mir u vreme dok bukti rat. Naslov jedne njegove knjige upravo glasi „Zlodusima nasuprot". Kako?

„Nikada protiv grešnika, a uvek protiv greha. Crkva mora to stalno da ima pred sobom. A najteži su gresi protiv Duha Svetog, a to je krivo učenje. Krivo uči onaj koji nije za mir i za sveopšti dijalog. Koji ne shvata čoveka u srži njegove egzistencije. Ne smemo se kriti iza svojih zlatnih putira i formula, ma kako bilo lepe i bombastične."

Ali nije samo ni do reči. Ako samo kritikuješ, pominje usput Marko, a ne radiš ništa na tom pomirenju, onda – čemu si i govorio?
„Zato sam napravio taj IMIC kao nevladinu organizaciju, finansijski nezavisnu od države i Crkve, da bih sačuvao zdrav razum i kritičku misao za ceo život."

U Sarajevu je 1991. Marko Oršolić osnovao Internacionalni, multireligijski i interkulturni centar (IMIC). To je postalo i njegovo životno delo. Osnivačkoj skupštini, koja se održavala u prostorijama jevrejske zajednice, predsedavao je tadašnji gradonačelnik musliman Muhamed Kreševljaković. Bilo je tu 50 osoba iz javnog života, filozofa, teologa, naučnika, lekara... Verska pripadnost prisutnih – pravoslavni, katolici i protestanti hrišćani, muslimani i Jevreji. Na predavanju koje je održao 2007. u Nemačkoj, sažeo je prvobitnu misiju IMIC-a u nekoliko reči: jevrejski/hrišćanski/islamski centar za izbeglice iz bivše Jugoslavije. Potom je, takođe lakonski, izložio i svoje viđenje: u Bosni i Hercegovini se može reći – multireligijski dijalog ili međusobno istrebljenje – a ovaj se dijalog živi već vekovima i to je dijalog svakodnevnog života. Međutim, u sadašnjem vremenu to je postalo čin religijske i građanske hrabrosti, opterećeno je prošlošću i teško ostvarivo, iako izvesnih pomaka ima.

Početkom devedesetih, fra Marko i ljudi okupljeni oko njega tražili su one koji su gurnuti u stranu.
„Od mojih 2000 članova, 90 odsto su ljudi iz mešanih brakova. Pronalazio sam ih i trudio sam se da im pomognem", kaže.

Žene iz mešovitih brakova sa decom su odlazile u Nemačku da se za početak odmore i predahnu od užasa u kojem su se našle. Većinom su i ostale tamo.

Deca su upisivana u nemačke škole. Neki su sve vreme rata bili u Nemačkoj, neki su posle otišli u SAD, neki su se vratili u Bosnu, neki došli do Australije. „Pitao me je tada jedan dečak: 'Čiji sam ja, čika Marko?' Otac mu je bio Srbin, majka Bošnjakinja, muslimanka. Odgovorim mu: 'Ti si Božiji, Božije dete.' Kako će se on opredeliti između oca i majke?"

Prema istraživanjima iz 2018, u Bosni i Hercegovini više od 38 odsto građana protivi se mešovitim brakovima, a skoro 33 odsto se ne slaže, uglavnom ili potpuno, sa idejom ovakve bračne zajednice. Istraživanja takođe kažu da je danas mešoviti brak u BiH tabu tema – društvo je tako oštro podeljeno po verskim i etničkim linijama da su supružnici i njihova deca obeleženi. Deluje kao da oličavaju mnoštvo nijansi u svetu koji hoće da se svede na crno-belo. Na kraju, ako bi hteli da vode zemlju, morali bi da se opredele između oca i majke, jer ako nisu Hrvati, Bošnjaci ili Srbi, neće imati to pravo. Oni moraju da pripadaju nekoj od ovih grupa da bi uopšte mogli da budu deo političkog sistema.

Fra Marko smatra da bi u Ustavu zemlje moralo biti jasno kazano da su ljudska prava prioritet, a da su iz njih naknadno izvedena nacionalna i verska, kao i da bi najbolje bilo da predsednik Predsedništva Bosne i Hercegovine upravo bude – dete iz mešovitog braka.

Svoju knjigu „Suvremena suočavanja" iz 2018. posvetio je „svim odvažnim ženama i muškarcima kojima je ljubav bila važnija i od nacije, svetonazora i religije, pa su sklopili mešoviti brak. Naravno, i njihovom potomstvu koje se susreće sa mnogim teškoćama suočavajući se sa zamršenom svakodnevicom zbog roditeljskog izbora."

U uvodu stoji i sledeće: „Nadam se da će ova knjiga pomoći i roditeljima i deci da se lakše suoče sa raznorodnim životnim iskustvima u izgradnji novog čoveka i sveta i da se neće pasivno predati zlogukoj sudbini kakvu opisuje Ivo

Andrić: 'Babo mi klanja, majka se krsti, a ja stojim, pa se kamenim.' I roditelji i potomci trebali bi se pridržavati reči fra Antuna Kneževića: 'To vera Božija nije, koja među nas razdor sije, vera prava sjedinjava.' Na taj način će postati agens novog naroda i novog čovečanstva. Multireligijski dijalog će pomoći da vernici postanu sudelatnici u tom procesu, a socijalnopolitičke akcije će biti put u 'novo nebo i novu zemlju', dakle, u domovinu ljudskog identiteta i sveta kao njihovog prirodnog toposa."

Fra Marku je u ratnim vremenima zamerano i da više pomaže muslimanima i pravoslavnima nego katolicima. Nije se obazirao na zamerke. Samo bi pomenuo kako je nužno da bi se razgovaralo, shvatiti čoveka u njegovom totalitetu i videti ga u situaciji u kojoj živi.
„Za vreme rata, mnogi pravoslavni sveštenici su u nekim krajevima zemlje bili na rubu egzistencije. Ali katolički sveštenici nisu do kraja mogli da shvate kako je kada siromaštvo zadesi one koji imaju ženu i decu. Ja sam pravoslavnim sveštenicima zato pomagao više nego fratrima. U ratu su mnogi mislili da je onima s druge strane bolje, da *oni* sve imaju, a da *mi* nemamo ništa. Ne možeš ti znati kako je drugom kada mu nisi nikada u kuću otišao da upoznaš njegovu decu i da se svojim očima uveriš. Ako ti ne shvatiš dnevnu situaciju čoveka – to je teologija oslobođenja koja vidi čoveka i vernika u njegovoj kompletnoj egzistenciji – ne možeš voditi dijalog. On mora biti životan, a lako ćemo se dogovoriti oko teorije."

Sa mnogim kojima je pomogao i danas je u kontaktu. Kaže da su rasuti širom sveta ostali povezani idejom multireligijskog i interkulturnog dijaloga, iako možda i nisu bili religiozni, ali je religija upletena u njihove živote. Na kraju, fra Marko kaže da ne veruje u podelu na nevernike i vernike, jer ta linija ne ide između ljudi nego kroz ljude, kao i da je današnji život, šta god ko mislio, teško izgradiv bez religije, što se pokazalo na primeru komunista.

(Pre)živeti posle

Iz Nemačke se vratio u Sarajevo u julu 1996. godine. Kuća u kojoj se nalazi IMIC sačekala ga je onakva kakvu ju je ostavio. Kaže da je u tim prvim posleratnim godinama bilo dosta projekata – od obnavljanja porušenih krovova pa do čišćenja Miljacke, u čemu su učestvovala i srpska i bošnjačka deca jer „jednu vodu piju". „Majke su me zvale plašeći se da se nešto desi deci na Baščaršiji, a deci zanimljivo, neće kući da idu", priča sa osmehom.

Šta je danas problem, sada već tri decenije posle rata?
„Problem je što samo svoje žrtve veličamo. A to je pomračenje uma. Svaka je žrtva tvoja žrtva, sve ostalo je zločin. Patrijarh Pavle je dobro rekao da nijedan ljudski život nije vredan velike Srbije."

Međutim, fra Marko kaže i kako u glasilu SPC za vreme rata nijednom nije objavljen tekst da je srušena neka džamija ili katolička crkva, te da zagrebački Glas koncila nije pisao o tome kako su rušene pravoslavne crkve ili džamije... Zbog toga se mnogo puta tokom rata nametnulo: „A zašto vidiš trun u oku brata svog, a brvna u oku svom ne osećaš?"

Usmerenje isključivo ka svojim žrtvama stvara spiralu, lance zla koje treba kidati uz pomoć religije, „ali ne ovakve", dodaje fra Marko. „Logika zla je njegovo polančanjenje i neprestano traganje za uzrokom izvan sebe, a religija insistira da se uzrok traži u sebi."

Posvećeno govori o zajedničkim osnovama tri religije, o svetim tekstovima koji bi, kako kaže, trebalo da služe kao sredstvo protiv stvaranja neprijateljskih predstava na osnovu religije, protiv slike drugog kao protivnika. Ali neznanje je kob: „Neophodno je da deca imaju znanje o svim verama – hrišćanstvu, islamu i judaizmu, to znanje u sebi sadrži i civilizacijske kodove."

Naglašava da je za njega hrišćanstvo jedno. Žali što ponekad i danas deo Katoličke crkve funkcioniše po principu tridentskog modela: „Tridentski model

crkve koji je došao posle reformacije bio je apsolutistički. Taj je ekumenizam bio povratak papi i Rimu, i niko ga i nije mogao prihvatiti osim unijata. Ekumenizam Drugog vatikanskog koncila je povratak Hristu."

Tokom razgovora više puta naglašava, „kako smo naučili iz islama" ili „kako smo naučili iz judaizma". Dosta govori o odnosima između Katoličke crkve i Srpske pravoslavne crkve, pokušavajući da sruši barijere: „To je jedno telo Hristovo, ako patrijarha napadaš, sebe napadaš. Oni to emotivno ne mogu prihvatiti."
„Glasova proročkih koji se zlu suprotstavljaju je malo i u Crkvi i u društvu", kaže fra Marko. „Mi smo usvojili onu latinsku: da si ćutao, bio bi filozof. Tišina je opasna. Mora se društveno negovati civilna hrabrost. Važno je da mudro postupaš, a mudro postupa onaj koji se suprotstavlja stereotipima."

A šta je sa hrišćanima danas?
„Proročki glas je kod hrišćana utihnuo, umorni su. Ne znaju odakle bi počeli, nemaju snažan kritički izričaj. Bojim se globalnog, novog talasa ateizacije. Crkve i verske zajednice će u 21. veku biti ili dijaloške ili mrtve. Pometene, tako nesvesne svoje odgovornosti. U čemu je odgovornost? Pa u dijalogu."

Za razliku od nekih drugih verskih predstavnika koji vide nacionalnu pripadnost jednako važnom kao i versku – ako ne i važniju – ili onih koji pokušavaju da ih izmire tražeći sklad u njihovoj isprepletanosti, za Marka je nacionalizam sotona u ljudskom liku, čudovište iz bezdana, etnofiletizam – opasni balast, mešanje božanskog momenta sa nečim odviše ljudskim:
„Potreban je mnogo hrabriji, otvoren doprinos crkava koje će reći ni komunizam ni nacionalizam, nego ljudska prava."

Razgovaramo potom o duhu vremena, preneseno govoreći o pokušaju da se lečimo čajevima koje je prepisao Vasa Pelagić, umesto sredstvima moderne medicine. „Tako je isto u teologiji, ne možeš koristiti stare paradigme", konstatuje fra Marko. „Nažalost, neki ljudi su tehnički i racionalno napredovali, ali se nisu dalje razvili."

Kada je reč o odnosu crkava i verskih zajednica i država u regionu, fra Marko je tu jasan – one moraju biti odvojene. Dodaje i da je najgore kada na političkoj sceni vladaju uniforme – sveštenik, vojnik, policajac.

Kada sam rekla da je najčešće bio u civilu kad smo se sretali, objasnio je da je to kod franjevaca uobičajeno. „Da bismo se sakrili od Turaka, mi smo se oblačili u obično, civilno odelo. A Sveti Franja je, inače, da bi se razlikovao od plemstva, obukao najobičniji džak s jednom rupom za glavu i za ruke. Uniforma ne čini čoveka, već čovek čini nju. I zato je civilno stanje – prirodno stanje. A krstaši su nosili ogroman krst preko leđa, pa su ubijali muslimane."

Putokazi

Čime se vodio tokom života? Kakve bi smernice drugima dao?

Fra Marko odmah kaže: „Ja sam franjevac, ne verujem u novac i vojsku. Važno mi je bilo da sam siromašan, jer u siromaštvu si nepokvariv, nemaš onaj apetit za vlašću. Žudnja za vlašću se budi kad nešto poseduješ pa hoćeš to da zaštitiš ili da umnožiš. Tome nema ni kraja ni konca."

Napominje kako je franjevcima pre ratova u bivšoj Jugoslaviji bilo zabranjeno da kupe televizor ako neko od vernika u župi nema televizor: „U ratu, kada su ljudi bili gladni, i ja sam živeo kao siromah. Kao drugi. Važno je da se ne izdvajaš u tom smislu. Zatim, moraš se izložiti opasnosti ako bi nešto da menjaš, ali ako te napadaju, ne smeš protiv vetra, nego taj vetar treba da iskoristiš. Kako protiv straha? Obrazovanjem. Mudrošću koja u sebi sadrži meru – da predvodiš, a ne istrčavaš, nekada čak i uvijaš misao kako bi je ljudi prihvatali. A kada nešto prihvate, to je tek početak i još ništa nije rešeno, mora se pratiti šta si uradio. Svet se preko noći ne menja, već se korak po korak čini mestom dostojnim za život."

Veliki broj ljudi je svraćao kod njega tokom našeg dvodnevnog razgovara u Sarajevu, a lista onih sa kojima je sarađivao i druži(o) se je beskonačna:

pravoslavni sveštenici, fratri, kardinali, vladike, novinari, pravnici, profesori, komunisti, zagriženi vernici, ljuti ateisti, muslimani, Jevreji, domaći, stranci, umetnici...

Poznato je da se fra Marko zalaže i za rodnu ravnopravnost. Čim sam sela i počela da pijem kafu, pitao me je sa kim ću sve razgovarati. Nabrajala sam, saslušao je strpljivo, a onda odgovorio: „A gde su ti žene u knjizi?"

U IMIC-u su žene bile među glavnima. „Kada sam došao iz Minhena u Sarajevo, 1996. godine, u Parlamentu BiH bile su samo dve žene. Kao član OEBS-ove Privremene izborne komisije, tražio sam da svaka stranka ima barem 30 odsto žena na listi. Jedva su se neki dovijali..."

Glasovi i opasne tišine

U svojim tekstovima i knjigama bavio se često tišinom verskih zajednica, posebno katoličke, prema nacionalsocijalizmu, onima koji su bili na pogrešnoj strani, ali i glasovima koji su se usuđivali da tu tišinu razbiju. Istorija treba sve da ih pamti – one koji su uništavali ovaj svet svojim činjenjem, one koji su to radili svojim nečinjenjem i, konačno, one koji su se tome opirali. I činili nešto za dobro.
Na kraju, kako je napisao Žan-Pol Sartr: „Chaque parole a une conséquence. Chaque silence aussi" (Svaka reč ima posledice. Svaka tišina takođe).
Pred kraj razgovora pitala sam fra Marka šta bi njemu lično bilo važno da se čuje iz ovog razgovora.
„Voleo bih jedino kada bi mogla staviti u tekst Upute franjevcima hrvatskog jezičnog područja koje je šest provincijala potpisalo 1941. godine", odgovorio je. Znala sam te smernice, jer traži da se čitaju na promocijama njegovih knjiga. Kako piše fra Marko u svojim člancima – godina je 1941, jugoslovenske franjevce zastupa hercegovački franjevac Dominik Mandić, svestan da se ozbiljan broj mlađih franjevaca, posebno iz Hercegovine i Dalmacije, slaže sa politikom fašističke, kvislinške Nezavisne Države Hrvatske. Generalna uprava

Franjevačkog reda 24. jula 1941. šalje poverljivo Upute svojima, koji nisu mnogo poslušali. One glase:

1. Razborito ali odlučno nastojati, da se provede zaključak provincijalnog sastanka u Zagrebu od 10–12. juna 1941. godine prema kojem nijedan franjevac ne smije biti učlanjen u Ustaškom hrvatskom pokretu.
2. Sa svom odlučnošću nastojati, da se franjevci bave samo duhovnim i svećeničkim poslovima, a svjetovne i političke poslove da prepuste svjetovnjacima i njihovoj odgovornosti.
3. Franjevci ne smiju imati nikakvog udjela u progonima Srba i Židova, u oduzimanju njihovog imetka, pokretnog i nepokretnoga, u iseljavanju Srba u Srbiju i naseljavanju Hrvata u dosadašnjim srpskim naseljima.
4. Dosljedno tome nijedan franjevac ne smije biti: a) u odborima i sudovima u istraživanju krivnje četnika i drugih Srba prema Hrvatima, te u izricanju kazne prema naprijed spomenutim, b) u odborima i uredima za naseljavanje Hrvata u srpskim naseljima i na imanjima oduzetim Srbima, c) u odborima i uredima za iseljavanje Srba i oduzimanje njihovog imetka.
5. Ni franjevačke župe, ni samostani ni provincije ne smiju primati na dar ni kupovati ni pokretna ni nepokretna dobra, koja su prije rata pripadala Srbima i Židovima.
6. Ukoliko budu u stanju, neka oci provincijali i ugledni franjevci ulože sve sile kod vlasti i vodećih ljudi u današnjoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, da se ne čine osvete, da se ne progone nevini, da se ne oduzimlje imetak i ne vrši nasilno preseljavanje Srba iz njihovih dosadašnjih postojbina.
7. Gdje se god pruži prilika, neka franjevci uzimaju u zaštitu progonjene Srbe i Židove i pred narodnim masama i pred državnim vlastima. Ukoliko mogu neka oci provincijali i samostanske starješine oprezno i skrovito, i materijalno pomažu progonjenu i potrebnu braću Srbe.
8. Franjevci ne smiju imati nikakvog udjela u nasilnom i masovnom prevađanju pravoslavnih na katoličku vjeru. Nikakvu pravoslavnu župu ne smiju primiti na upravu, sve da im je i preuzvišena gospoda ordinariji

(tj. biskupi, op. M. O.) ponude. Naravno, pojedinačni prelazi na katoličku vjeru iz uvjerenja i u punoj slobodi dozvoljeni su i poželjni danas kao i uvijek.

9. Sa franjevačkih župa, gdje su katolici izmiješani sa Srbima i drugim inovjercima, valja ukloniti dušobrižnike (župnike i kapelane) koji su naprasiti i nerazboriti, i na njihovo mjesto postaviti ljude zrele, dobre i oprezne.
10. Ako bi se koji franjevac, zanesen narodnom suverenošću ogriješio o dužnu snošljivost prema inovjercima i o kršćansku ljubav prema bližnjemu, ima se kazniti prema težini svoje pogreške, na prvom mjestu s premještajem u drugi kraj, gdje neće imati prigodu za slične prestupe.

„Ja sam ovo obznanio 1980. godine, kada sam pronašao", kaže fra Marko. „I rekli su da nije zgodno da ih objavljujem. Pitam, što nisu objavili posle rata. Pa nije bilo zgodno zbog komunista. A kada je zgodno? To je još veći problem. Opasna je želja za bilo kojom vrstom komoditeta, uhvati se kao rđa, kao korov i nagriza sve. Treba je odmah odstraniti."

Tišine

Fra Marko Oršolić je 2008. otvorio IMIC-ov centar u selu Hrvatska Tišina, u neposrednoj blizini Šamca. Pre nekoliko godina, bili smo kod njega u Šamcu, odnosno u manastiru Tolisi kod Orašja – mestu gde je rođen i gde je u tom trenutku živeo. Odvezli smo se zajedno do Hrvatske Tišine, sedišta IMIC-a za Bosansku posavinu, nazvanog Kuća mira. Nekoliko minuta kasnije našli smo se u Srpskoj Tišini. U obe Tišine – prazne ulice, zatvoreni prozori, pusto, velike kuće sagradila je dijaspora, ali se u njima ne živi. Samo se crkve, i katolička i pravoslavna, izdižu iznad mesta, jedna veća od druge.

„Vidiš", reče tada fra Marko, pa pomenu imena crkvenih velikodostojnika, „oni su se pomalo takmičili ko će sagraditi veću crkvu. Sada imamo crkve, samo ljudi nemamo." Pomislila sam kako su njegova misija upravo – ljudi.

Đakon Branislav Rajković (1982),
predstavnik za kulturu i medije
Eparhije zahumsko-hercegovačke i
primorske, Mostar/Trebinje

Pamtim žrtve, zaboravljam zlo

„Nisam od onih koji u pamćenju zla i tragedija vide neki naročit potencijal za izbegavanje istog zla, odnosno za njegovo neponavljanje. To pamćenje se češće čini kao zlopamćenje, kao izgovor za osvetoljubivost i kao potencijal da žrtva sama sebe načini zločincem, a zločinca učini žrtvom. I tako ukrug i unedogled. I onda, umesto da pamtimo prošlost, mi u njoj živimo. Živeći u sadašnjosti, pamtiti treba žrtve, ali ne i zlo. Dakle, poruka i odgovor bi možda mogli da budu: Pamtiti žrtve – zaboraviti zlo! Jer ono što pamtimo održavamo u životu."

Ovo je jedna od prvih izjava đakona Srpske pravoslavne crkve Branislava Rajkovića koju sam pročitala u medijima. Iz svega što je prošao, još kao dete, bilo je jasno da izgovoreno svedoči delima i uopšte životom.
A dok sam se pripremala za razgovor sa ovim Mostarcem sa adresom u Trebinju, sasvim slučajno mi je u ruke došla knjiga „Tvrđava" Meše Selimovića. Čitala sam je davno, prvog pasusa se nisam ni sećala, ali kao da me je Ahmet Sabo, koji se trudi da spozna lepotu i pored svih surovosti sveta, pronašao da podvuče ono što moj sagovornik govori.
Selimovićev junak počinje svoje traganje mišlju: „Ne mogu da pričam što je bilo u Hoćinu, u dalekoj zemlji ruskoj. Ne zato što ne pamtim, nego što neću.

Ne vrijedi pričati o strašnom ubijanju, o ljudskom strahu, o zvjerstvima i jednih i drugih, ne bi trebalo pamtiti, ni žaliti, ni slaviti. Najbolje je zaboraviti, da umre ljudsko sjećanje na sve što je ružno, i da djeca ne pjevaju pjesme o osveti." Nekada mi nađemo reči, nekada reči nađu nas.

Trinaestoro ubijenih Rajkovića

Branislav je rođen 1982. u Mostaru, i te su prve godine bile, u onom lepom smislu, krajnje obične. Živeo je sa roditeljima i starijim bratom u gradu, išli su kod baba i deda u selo.

„Nismo bili ni u identitetskom smislu porodica koja bi se kolebala. Bili smo pravoslavni hrišćani, Srbi, ali bez potrebe za isticanjem, odlaženjem u krajnosti ili dokazivanjem", opisuje Rajković.

Kada je počeo rat, pohađao je treći razred osnovne škole. Prvo sećanje – 3. je april 1992. godine, oko pet i dvadeset posle podne. Sedi u učionici. Odjednom odjekuje eksplozija, toliko snažna da pucaju štokovi na prozorima zgrade. Deca brzo kreću svojim kućama. Bilo je to pucanje cisterne kod najveće kasarne JNA, „Mostarski bataljon", što je, po mnogima, bio i zvaničan početak rata u Mostaru.

Posle prve dve noći provedene u Mostaru, ljudi su verovali da će sve proći brzo, poznaju svoje komšije i čitav grad. Međutim, svi koji su imali roditelje na selu, sklanjali su decu kod baba i deda, a ubrzo su i sami tamo došli. Tako je i Branislavljeva porodica provela nekoliko narednih meseci u Jasenjanima.

„Selo Jasenjani, odakle je bio otac, nalazi se na dvadesetak kilometara severno od Mostara, stanovništvo je bilo većinski srpsko uz nekoliko kuća katolika i muslimana", kaže Rajković. „Inače, na početku, u samom gradu nije bilo velikih sukoba, osećalo se da sve vri, ali se još tamo išlo po namirnice."

Tog 15. juna bio je Duhovski ponedeljak, slava Saborne crkve Svete Trojice u Mostaru. Vruć je dan, Mostar je inače jedan od najtoplijih gradova bivše Jugoslavije. Branislavljev otac, zajedno sa još nekoliko ljudi iz sela, drži stražu.

Naime, meštani su se organizovali da sa okolnih uzvišenja stražare – poznaju okolinu, kao mladi su tu čuvali stoku – žele da preduprede napad. Ipak, niko od njih ne očekuje da će se išta dogoditi. Branislav i njegov brat se igraju u selu: „Po svemu sudeći, deo bošnjačkog stanovništva je već bio u dosluhu sa komandantima HVO-a (Hrvatsko vijeće obrane), pod čijom je komandom organizovan napad na naše selo. Posle smo došli u posed i dokumenta koji je to potvrdio – lokalci dočekuju vojnike, a civili bi trebalo da budu zatvoreni u seosku školu. Jedan komšija Bošnjak prolazi pored naše kuće i čak pita nešto mog dedu. I tako oni razmenjuju nekoliko rečenica. On zna šta će se dogoditi, ali mom dedi ne govori ništa. Međutim, drugi komšija, takođe Bošnjak, upozorava i tako na neki način spasava sve nas. Kasnije je taj komšija imao velike neprijatnosti zbog toga, što mu je najverovatnije i skratilo život. Tako mi dobijamo ključnih sat vremena. Da nije bilo tog čoveka, ko zna šta bi bilo s nama i pitanje je veliko da li bismo ovaj razgovor vodili."

U tom trenutku kod kuće su baba i deda, tetka sa svojim sinom, Branislavljeva majka, brat i on: „Uzimamo najosnovnije, svesni smo da moramo da požurimo. Naša kuća je poslednja u selu, u blizini je jedna pećina gde ćemo se sakriti. Međutim, moja majka ne želi da ostavi mog oca. Pošto ne zna da li je on obavešten o napadu, odlučuje da mu krene u susret i ostavlja nas dvojicu sa dedom, svojim svekrom, i odlazi. Zaključuje da je njena misija u tom trenutku da upozori svog supružnika. Mi sa dedom nastavljamo dalje bez nje. Međutim, naravno da su oni koji su stražarili, među kojima je moj otac, shvatili da se nešto događa, i kreću natrag u selo."

Branislav opisuje kako se svi susreću iz tri pravca: iz planine, šume i sela, dolaze njegov otac, majka i ljudi koji će ih ubiti. Napadači prvo sreću njegovu majku i zarobljavaju je. Zatim ucenjuju njegovog oca – važniji im je on kao vojno sposoban i neko ko ima oružje – govoreći mu da će pustiti njegovu ženu ako se on preda:

„Mogao je strah da odigra svoje. Mogao je otac da razmišlja da ako majka nije s nama, da bi bilo dobro da se makar on spase. Ali se predaje, verujući da će

tako ona biti oslobođena. Rat je, zarobljavaju ih oboje. Dovode ih na kućni prag, okućnicu gde se moj otac rodio, i tamo ih oboje ubijaju."
Branislav priča mirno, pomireno, bez mrve patetike, jasno nalazeći smisao u proživljenom: „Kada sam posle razmišljao o tome i sada kada pričam sa svojom suprugom, vidim u žrtvi moje majke istinski primer hrišćanskog braka. 'Zato ostaviće čovek oca svoga i mater, i prilepiće se k ženi svojoj, i biće dvoje jedno telo.' I pustiće i svoju decu da i oni s nekim postanu jedno telo. Ne znam da li je ona bila svesna tog izbora, ali je činjenica da ga je napravila. A otac je, kroz žrtvu zarad nje, takođe napravio svoj, i potvrdio njen izbor."
Branislav i njegov četiri godine stariji brat su, zajedno sa dedom i drugim ljudima koji su se sakrili, prenoćili u pećini. Seća se mesečine, seća se kako je već sutradan počelo da se priča šta se dogodilo, kako su se oko njih porodice spajale, radovale se. „Spaseni smo", čulo se, „a ja sam se pitao: a ko je spasen, gde smo tu mi?"
U tom ratu poginulo je 13 Rajkovića, a istog dana kada su poginuli Branislavljevi roditelji, paljenjem je otpočelo rušenje i Saborne crkve u Mostaru.

Može li se uopšte govoriti o narodima

Branislava i njegovog brata put je odveo u Nevesinje. Odatle su sa ujakom, koji je tamo bio izbegao sa svojom porodicom, krenuli za Bačku Topolu gde im je živela zajednička rodbina. Jedan fića, četiri dečaka na zadnjem sedištu – braća od ujaka imaju pet i sedam godina, on i brat dest i četrnaest: „Odlazimo u drugačiji kontekst iz sredine gde vlada jedna – možda bi mogla da se nazove – razumljiva mržnja i gde je u tom trenutku bilo prirodno i gotovo poželjno mrzeti."
U Bačkoj Topoli su nastavili školovanje. A njegov ujak neprestano je ponavljao jednu rečenicu koja će mu se urezati u pamćenje: „Imali su svi u Hercegovini lepe poslove, kuće, i sve je sada bilo izgubljeno. Ujaku su ubili sestru i zeta. Ali on iznova govori kad god nam neko dođe: 'Život mora da ide dalje.' Život,

koji smo mi deca jedva i spoznali, mora da ide dalje. Da li se pričalo o stradanju mojih roditelja unutar četiri zida? Nije se krilo, ali se nije ni naglašavalo, tako da se čitav svet samo kroz to posmatrao. Nije se negovala ni mržnja prema drugim narodima u Hercegovini. A može li se tako uopšteno i govoriti o narodima? Jedan Bošnjak je prošao pored naše kuće, bez reči upozorenja, ostavivši nas da nastradamo, a drugi nam je spasao život."

Tradicija stradanja

Baka po ocu je našla svog sina i snaju iznad kuće i prekrila ih. Bila je duboko verujuća. Inače, ona je odlučila da ostane kod kuće, u selu, da čuva stoku. Kada su došli vojnici, sakrila se kod komšija muslimana i tako je preživela.
„Međutim, mom se dedi kasnije javlja još jedan komšija musliman i u pismu mu, rukom pisanom, saopštava da je on moju majku i oca sahranio", nastavlja Branislav. „I dalje postoje te rupe iznad naše kuće. Plitke su. Tako da smo sa sigurnošću mogli znati da su to oni. Sahranjeni su posle u Nevesinju, ali želim da njihove kosti prenesemo u Mostar."
Porodične sudbine govore koliko je bola na našim prostorima, ali koliko i svaka porodica ima svoj način da se s njim nosi.
„Moj pradeda Šćepan je imao dva brata, obojica su poginula u Prvom svetskom ratu", kaže Branislav. „Deda Branko je imao takođe dva brata, obojica su poginula u Drugom svetskom ratu. U poslednjem ratu, poginuli su moja majka i moj otac, jedini sin svojih roditelja, a ostalo je njegovih pet sestara. Iza njega smo ostali moj brat i ja. A ti su stradali živeli s nama, pričalo se o njima, gledali smo slike stričeva mog oca, čuvali predmete koji su im pripadali, poput jedne tamburice, i slušali kakvi su bili ljudi. Živo smo pamtili žrtve, ali to sećanje nije bilo protkano mržnjom prema onima koji su ih ubili. Ne zato što to nije bilo bitno, nego zato što smo, čini mi se, bili toliko usmereni da zapamtimo njih da svoju snagu nismo trošili da gajimo mržnju."

Rast kroz rvanje sa autoritetima

Tragajući za onim čime se baviti – a sa promenljivim uspehom u školi usled vrtloga koji ih je zadesio, uključujući i izbeglištvo, koje sa sobom nosi siromaštvo, prilagođavanje na drugačiju sredinu – završava trogodišnju poljoprivrednu školu i, potom, Višu poslovnu školu u Novom Sadu. Želeo je i da posle nje upiše novinarstvo kako bi se bavio nečim što nadilazi skučenost *jedne nauke* i, makar po onome što bi trebalo da bude, teži sagledavanju sveta iz različitih uglova, težeći njegovoj celovitoj slici.

Tih meseci češće je odlazio u crkvu, pevao je u horu i uskoro se okrenuo teologiji, „nečemu što daje objašnjenje i smisao čitavoj stvarnosti".

Pravoslavni bogoslovski fakultet u Beogradu Branislav je upisao 2006. godine. To vreme naziva zlatno doba Fakulteta: „Profesori su nas *dekodirali*, raskrojili su mnoge naše predrasude o nama kao pravoslavnima, a istovremeno i o našem odnosu prema drugima i drugačijima. Do tada, mnogo se toga nije ni izgovaralo. Kakvo poređenje, pa zar nismo mi najbolji? U tom, obrazovnom smislu, učinili su da kritičkije razmišljamo o našoj veri i o nama samima, da razmatramo nedoslednosti. Naučili su nas bogoslovskoj samokritičnosti. I koliko nam je bilo važno da znamo šta znači biti pravoslavan – sve ono o čemu su nam govorili vladika Atanasije i mitropolit Amfilohije – toliko nam je bila važna i ova misao. I tako smo mogli da razlučujemo šta je zaista u pravoslavnom hrišćanstvu nedodirljivo, a šta može, sme i treba da se dovodi u pitanje."

Za njega je i odnos sa profesorima bio svojevrsno rvanje jer ne smatra da ljudske ličnosti treba stavljati na pijedestal. Čini mu se da se tako porobljava sopstvena misao, da trpe nijanse. Autoriteti su tu da se preispituju i izazivaju. Tako se, valjda, i raste.

Ulice Mostara

Sve vreme boravka u Beogradu, Branislava je vukla želja da živi ponovo u Mostaru. I sve ono što je slušao i razmišljao, gledao je iz ugla Hercegovca, nekog ko je živeo i ko će, bio je u to uveren, opet živeti sa katolicima i muslimanima.

Prvi put posle rata u Mostar je došao početkom dvehiljaditih. Autobus je od Nevesinja prolazio kroz Čobanovo polje, u daljini se vide brda, pred kojima se pruža dolina Neretve, u koju se spušta pored Kule hercega Stefana.
„Bajkovito. Moja prva misao o Mostaru bila je da sam ga ostao željan", kaže Branislav, govoreći o duhu grada. A onda njegova priča dolazi na razmeđu 19. i 20. veka, dok su mostarskim ulicama hodali Aleksa Šantić i Jovan Dučić... Priča ushićeno o godinama kada je grad bio kulturna prestonica, kada su Mostarci čitali časopis „Zoru" (1896–1901) na čijim su se stranicama nalazili pesme, putopisi, prikazi moderne južnoslovenske i evropske književnosti.

Zamislih i ja Mostar sredinom dvadesetih godina dvadesetog veka. Na dan kada je umro Aleksa Šantić, mujezin sa minareta Cerničke džamije pevao je molitvu opraštanja, sve radnje su bile zatvorene i, kako su prenele novine, ulični fenjeri obavijeni crnom krpom. Neka druga vremena.

Branislav se u Mostar vratio 2012, a iste godine se u oktobru venčao sa Tamarom, istoričarkom umetnosti. Mesec i po dana kasnije rukopoložen je u manastiru Zavala. Branislav i Tamara danas imaju dvoje dece, Hristinu i Grigorija. I kćerka i sin su rođeni u Mostaru.
„Druga je stvar možda bila i važnija", nastavlja Branislav. „Mene je Mostar vezao, podsećao me je na pređašnji život i na naše porodično predanje. Imao sam potrebu da se vratim u taj prostor, pogotovo što nisam osećao mržnju. Svašta se izmenilo, ali su to i dalje bile ulice kojima smo zajedno koračali s majkom i ocem. Pomoglo mi je da očuvam sećanje na njih, da se prisetim nečeg što sam bio zaboravio."

Svest o onome šta je rađeno u naše ime

Kako je izgledao povratak u Mostar iz kojeg je izbegao kao dečak? U grad koji je i danas podeljen.
„Lako je o tome govoriti recimo iz Šumadije, gde možda nikoga ko nije *tvoj* i ne poznaješ, ne piješ kafu s njim. Lako je stvari ovde posmatrati sa distance i udobne pozicije, mada se za tu udobnost ne bih menjao. Kad vidiš te ljude u mešovitim sredinama, moraš ih negde uklopiti u svoj smisao života. Recimo, u Kruševcu se možeš možda praviti i da ne postoji drugi, možeš razmišljati kako je čitava vaseljena pravoslavna, i verovatno nećeš imati nekih velikih problema oko toga. Ali ovde, kad tog konkretnog čoveka sretneš, kad pričaš s njim, kad vidiš njegova teološka poimanja, gledišta na Boga i uopšte, sve krene u tebi da se roji i traži mesto za njega."

I više nije da o drugom samo slušaš, da dobijaš informacije iz druge, treće ruke, da ga zamišljaš, učitavaš, da projektuješ u njemu svoju senku, da ga vidiš boljeg ili goreg. Međunacionalni i međukonfesionalni odnosi se u svoj svojoj složenosti ipak svedu na međuljudske.
„A lako je i pričati, sedeti u svojoj sobi i kuckati na društvenim mrežama protiv nekog, ali sesti preko puta, pa mu samo i reći 'mrzim te', za to treba ne samo hrabrosti nego i zaista valjan razlog", dodaje Branislav. „Sada kada kažem Bošnjak, musliman, imam konkretnog čoveka i ljude pred sobom, kada kažem Hrvat, katolik, znam desetoro od kojih možda bar sa dvoje svaki dan pijem kafu, a petoro ću sresti u prodavnici. I u takvom okruženju vraća mi se sve ono dobijeno na fakultetu. I tek sam tada shvatio koliko me taj fakultet spremio za Drugog. Profesori možda nisu ni bili svesni koliko će nama, ili bar meni, sve to značiti."

Važno je razumeti, naglašava Branislav, da samokritičnost ne ugrožava veru, da pogled u sebe nije izdaja. „Rušenje Saborne crkve u Mostaru jeste, što je rekao i vladika Grigorije u jednom intervjuu, svojevrsna fantastika zla. Tu su crkvu mesec dana minirali, palili, to je bio jedan pokušaj zatiranja... S druge

strane, važno je da shvatimo da imamo tu svest, da je pre toga neko u naše ime granatirao katedralu i franjevački samostan. Neko je u naše ime granatirao i džamije u Mostaru. Da li svi to znamo? Da li uopšte mislimo o tome?“

Javni diskurs mržnje

Misija naše Crkve je pre svega hrišćanska, ponavlja Branislav tokom razgovora: „Mi nismo folklorna društva, niti bi naša prvobitna težnja trebalo da bude usmerena ka nacionalnom, a lako upadamo u te zamke. I sami nas mediji stavljaju u takve okvire i onda treba istrajavati na primarnoj misiji.“

Na pitanje novinara šta za Srbe znači vaskršnja liturgija, odgovarao je: „Mogu da vam kažem šta vaskršnja liturgija znači za pravoslavne hrišćane u Mostaru.“ A na pitanje o običajima, rekao bi da su za to možda bolji sagovornici etnolozi nego teolozi. „Etnofiletizam i nacionalizam su naše pošasti“, dodaje.

Naravno da je inkulturacija na delu – ne postoje hrišćanski jezik i lokalno hrišćansko pismo, ali ćirilica nije i ne bi trebalo da se doživljava kao nekakav bunt usmeren protiv drugog. Sa iskustvom nekoga ko je živeo u više različitih sredina, bio i većina i manjina, Branislav smatra da je presudan neposredni odnos u kome čovek sam prosuđuje i sagledava druge u celini.
„Nisam opravdavao ničije zločine, nego vidim da su i ti ljudi žrtve kojekakvih manipulacija. Jedan tip rata je bombardovanje, ali u klasičnom ratu, gde je front blizu kuće, gde je tvoja ulica linija razdvajanja, nema mnogo izbora za običnog čoveka. Kao što za mnoge nema mnogo izbora ni sada u Ukrajini. Zatvorene su granice, izolovan si. Ako odbiješ da se boriš, iz bilo kojeg razloga, proglašen si za izdajnika, za dezertera. Da li je neko stvarno jedva čekao da ubije komšije? Jedan procenat ljudi je možda nalazio neko zadovoljstvo u nasilju. A ostali? Ako se suprotstaviš, suprotstavljaju te celokupnom narodu, što je iskušenje kojem mnogi, naročito u tim trenucima, ne uspevaju da se odupru.“

U ovom objašnjenju, međutim, Branislav vidi kako opravdanje tako i nešto duboko porazno: „Ali čini mi se nekada da bih ipak lakše podneo činjenicu da su svi ti ljudi koji su ubijali baš bili ostrašćeni, odlučni u tome i rešeni da ubiju, da je to bio njihov stav ili bar nekakav afekat. Međutim, imam utisak da je to više situacija u kojoj te neko tera da ubijaš, a nisi čak ni u to za šta se boriš suviše ubeđen ni opredeljen. Manipulacija svakako jeste zlo... Srećem ljude i pitam se nekad: ko je ovde uopšte i za šta ratovao?“

U jednom drugom razgovoru za medije, govorio je kako ga najviše zabrinjava, ma koliko to zvučalo paradoksalno, što mu se čini da govor mržnje danas nije izraz nekakvog dubokog uverenja – koliko god pogrešnog, ali ipak promišljanja – već da je odraz inercije: mladi ljudi su pod uticajem određenog javnog diskursa i tu mržnju po inerciji i prenose. Deluje mu da bi bilo lakše suočiti se sa čovekom uverenim u nešto, koji je u zabludi došao do zaključka da ima osnova za mržnju, i s njim razgovarati i razuveriti ga, nego što je to slučaj sa podržavaocima tuđeg diskursa. „Prosto ne znate odakle da krenete razbijajući zabludu koja ni na čemu nije ni utemeljena“, zaključuje.

Krst iz Prebilovačkog hrama

Pričamo o počiniocima i o oproštaju, o zaboravu i pamćenju? I kako u patnji učiniti da se ovo potonje ne preobrazi upravo u zlopamćenje?

Branislav odmah kaže da ne želi da ga drugi posmatraju kroz njegovu porodičnu priču. Ne želi da to naziva tragedijom. Ne želi da žrtva njegovih roditelja služi kao gorivo za nova stradanja. Svojevremeno je javni servis RTRS objavio prilog o njemu i da su tada ljudi počeli da mu prilaze na mostarskim ulicama. Video je duboko saosećanje, mogao je da primeti kajanje ljudi koji ni sami verovatno nisu ništa krivi, čuo je i nekoliko izvinjenja. „Šta bih postigao da sam išao po gradu, upirao prstom u ljude i govorio – moje ime je Branislav Rajković, ubili ste mi roditelje? Hoću da kažem da i žrtve moraju da ostave prostora nekome da se pokaje na nekakav, ako bi tako uopšte moglo da se kaže, dostojanstven način.“

Seća se kako je kao predstavnik crkvene opštine jednom otišao u gradsku upravu na sastanak u vezi sa izvesnim projektima. „Tamo sam sretao i ljude koji su bili ostrašćeni hrvatski nacionalisti, i baš tako su se i ophodili prema nama kao pravoslavnim Srbima. Međutim, kasnije je jedan takav čovek postao izuzetno i iskreno, i nekako gotovo postiđeno, ljubazan. Delovalo je kao da je saznao nešto što prilikom ranijih susreta sa mnom nije znao. Primetio sam tek kasnije da sam kod određenih ljudi izazivao grižu savesti, što uopšte nisam hteo niti znao. Tada nisam razmišljao o tome. Možda sam njihovo kajanje izazvao upravo time što ga nisam tražio, niti sam ih krivio izašta."
Primer toga kako se pamte žrtve, a zaboravlja zlo, za njega su danas Prebilovci: „Tamo smo zapamtili žrtve i bukvalno ispisujući njihova imena po zidovima. Vrlo dostojanstveno je obeleženo jedno stradanje, ljudi posećuju to mesto i znaju šta se u njemu dogodilo. Da li smo se podvrgnuli nekakvom nasilnom zaboravu, kolektivnoj amneziji? Naravno da ne. Ali da li stigmatizujemo celokupni hrvatski narod? Da li produbljujemo rovove? Naravno da ne."

Nedavno je biskup mostarsko-duvanjski i apostolski upravitelj trebinjsko-mrkanski monsinjor Petar Palić predao episkopu zahumsko-hercegovačkom Dimitriju metalni krst, koji je, kako su naveli iz Eparhije, „po poslednjem razaranju Prebilovačkog hrama dospeo i bio čuvan u zgradi Biskupije u Mostaru, kako bi sada, nakon nekoliko decenija, prema rečima biskupa Petra, bio vraćen onome koji je vlasnik."

Gel gor beni

Kada je reč o Katoličkoj crkvi i teologiji i uopšte o hrišćanima, Branislavu je značajna osnova koju je dobio na Fakultetu. Međutim, kada je reč o islamu, skoro i da nisu ništa učili tokom studija. Zato je, po dolasku u Mostar, počeo da istražuje islamsku teologiju: „Tu neočekivano vidim jednu razvijenu bogoslovsku strukturu. Bio sam nepripremljen na to. Čitam o odnosu prema Kuranu, kako doživljavaju Alaha i naročito o islamskoj apokaliptici."

Govori i o izvesnim sličnostima između islamskog i hrišćanskog učenja, koje je daleko veće od puke činjenice da su obe religije monoteističke.

Počeo je da uči i arapski i da na taj način prilazi islamskoj kulturi. Zbog toga što je delove liturgije govorio na arapskom, privukao je medijsku pažnju. Objašnjava da zna osnove jezika, ali da je želeo da ovlada njime, makar u nekoj meri, i kako bi ljudima iz drugih zemalja koji dolaze u Mostar taj trenutak i taj prostor učinio prijemčivijim i *njihovim*. A na tu se medijsku pažnju nadovezala kasnije i jedna pesma. Naime, kada je izvođač islamskih duhovnih pesama Armin Muzaferij imao koncert u Trebinju, pozvao je Branislava da pesmu „Gel gor beni" (Dođi, vidi ljubav šta mi čini) otpevaju zajedno. Pokrenulo je to talas lepih, toplih reakcija.

Priložnici svih vera

Pre dve godine (2020) Branislav je prešao da živi u Trebinje, iz porodičnih razloga – supruga, istoričarka umetnosti, iz Bačke Topole, za koju kaže da se neverovatno brzo uklopila u Hercegovinu i tamošnji način života, dobila je posao u Muzeju u Trebinju. Branislav je tada postavljen i za predstavnika za kulturu i medije Eparhije zahumsko-hercegovačke i primorske.

Kada je reč o konkretnim inicijativama, događajima i susretima u Eparhiji, pominje ih mnoštvo. Seća se kako su u Mostaru organizovali iftar jer je Ramazan bio kada i slava Saborne crkve, pa se muslimani nisu mogli odazvati slavskom ručku. Zato je organizovan iftar, samo za njih. Zatim, pominje ozbiljne razmene mišljenja i osvetljavanja najrazličitijih tema iz više uglova na simpozijumima „Teologija u javnoj sferi" koji su se nekoliko godina održavali u Trebinju.

Konačno, tu je i primer Saborne crkve u Mostaru.

Ta crkva je izgrađena u drugoj polovini 19. veka (1863–1873), a novac je prikupilo lokalno pravoslavno stanovništvo uz izdašnu podršku carske Rusije i turskog sultana Abdula Aziza. Bila je dugo vremena jedan od najvećih pravoslavnih

hramova na Balkanu. Srušena je 1992, a obnova je počela 2008. godine. Nekadašnji paroh mostarske crkve, otac Radivoje Krulj, objasnio je svojevremeno da se od početka želelo pokazati da se obnovom hrama želi i obnova Mostara: „To su zaista ljudi prepoznali, na naše veliko zadovoljstvo. Među priložnicima, dobročiniteljima su ljudi svih vera, ljudi svih nacija, muslimani, katolici, naravno i pravoslavci, to podrazumevamo, ali i ateisti, agnostici, jednostavno rečeno, svi ljudi. Ljudi učestvuju u obnovi Saborne crkve i to nas posebno raduje."

Uoči Nove 2022, muslimanska porodica Jašarević predala je mostarskim sveštenicima dve stare ikone koje su spasene prilikom rušenja crkve za vreme rata. Ta porodica živi u komšiluku Vladičanskog dvora (sedište Eparhije zahumsko-hercegovačke je vraćeno u Mostar 2011. godine), a otac porodice je čuvao ikone godinama želeći da ih preda prilikom osvećenja Saborne crkve. Kada je preminuo, njegova supruga i sin su povodom završetka građevinskih radova vratili ikone.

Šmirglanje u zajednici

Razgovaramo o tome kako je biti pravoslavni hrišćanin tamo gde je Pravoslavna crkva većinska, a kako u Mostaru, gde je on manjina?
Naime, po popisu iz 1991, u Mostaru je živelo nešto više od 43.000 Hrvata, isto toliko Muslimana i oko 24.000 Srba. Prema popisu iz 2013, bilo je nešto više od 50.000 Hrvata, oko 47.000 Bošnjaka i manje od 4.500 Srba. U Trebinju je, pre rata, bilo oko 21.000 Srba, oko 5.500 Muslimana; danas je tamo preko 27.000 Srba i manje od hiljadu Bošnjaka (2013).
„Često razmišljam o tome kako hrišćanstvo, od Hrista do danas, pa i kroz Vizantiju, nikada u potpunosti u svemu nije uspevalo kao opšti zajednički pokret, već je prosejavalo kroz pojedinačne ličnosti, kao uzore, svetitelje. Mi se kroz zajednicu i podvig u njoj i spasavamo, ali baš kroz neidealnu zajednicu, jer da je idealna – šta bi bio naš podvig? Menjamo se, šmirglamo u toj neidealnoj zajednici, koja možda i ne treba da uspe kroz institucionalni okvir, nego upravo da se mi kao ličnosti, u takvim nesavršenim uslovima, ugledamo na Hrista. A

što su uslovi teži...“ – nije završio misao, ali objašnjava dalje. „Negde sam ranije kazao da je Mostar jedno od najboljih mesta za život pravoslavnih hrišćana, bez gonjenja koja ubijaju, bez privilegija koje nadimaju. To nije savršen grad za neko nacionalno afirmisanje, ali jeste da postaješ bolji hrišćanin i da se učiš toleranciji – vidiš da postoje drugi ljudi, ali ne ukalupljuješ ih u svoje viđenje, nego treba da razumeš da uprkos tome što ne pripadaju jednom našem dogmatskom shvatanju Boga, taj Bog ih je prvo stvorio, a onda ih i održava u životu. A Bog bi mogao i od kamenja podignuti decu Avramu. Na kraju, ima čisto *pravoslavnih gradova* – i sve su sem pravoslavni. Zapati se u njima svega. Ko uopšte treba da teži gradu koji je čisto srpski, čisto hrvatski? Mostar je za moje spasenje i podvizavanje idealan. Na kraju, i da sve ljude napravimo po svojoj meri, kao u onoj igrici u kojoj podešavaš kakav će biti tvoj fudbaler – i snagu i boju dresa – i da takav svet stvorimo“, govori Branislav, „bilo bi pitanje trenutka kada bismo nešto drugo hteli. Jer menjamo se mi, menja se i ono što nam je u različitim periodima potrebno, i razni se naši identiteti bude ili utišavaju, zavisno od okruženja, sopstvenih misli, događaja...“

Konačno, put nas vodi ka hercegovačkom pejzažu koji je, zavisno od toga kuda se krene, krcat bogomoljama. Za Branislava je to i lep znak, nešto dobro, ali ujedno i pitanje nad kojim treba da zastanemo: „‘Krstite sve narode u ime Oca i Sina’, a mi, čini mi se, ponekad se ponašamo kao da je Hristos rekao ‘popločajte kamenom sve narode ovog sveta’, pa nam je gotovo sva misija u tome kakve smo crkve izgradili i kako smo zidove obnovili. Za koga gradimo hramove, koliko se često zapitamo? Radimo li jednako uz obnovu crkve i na obnovi Crkve?“

Međutim, ne treba se zanositi ni idejom promene koja bi dolazila isključivo iz crkava i verskih zajednice. Ili od pojedinca. Potrebna je sinhronizacija sa više strana. Kako bi bilo, poigravamo se sa idejom, da neko od političara regiona odjednom preumi, preda i *spusti oružje*? Da li bi drugi odmah preuzeo njegov prostor? Da li bi preumljenje samo jedne strane i pojedinca u tom slučaju bilo uzalud?

„Mi hrišćani moramo biti spremni da se žrtvujemo“, kaže Branislav. „Ali potrebna je mudrost. Ako želiš da pripitomiš lava i samo odeš k njemu, rastrgnuće

te. Moraš da razmišljaš o strategiji, da ulažeš, budeš strpljiv, radiš postepeno, i da imaš i druge ljude oko sebe."

Ipak, to ne bi smelo da podrazumeva, kako Branislav naglašava, neiskrenost. A to što govori je upravo najvažnija smernica koju on ima, kada je reč o međureligijskom dijalogu: „On mora biti iskren. Bojim se da je jedna od najvećih opasnost tog dijaloga upravo – olako preuzimanje političkih diplomatskih obrazaca. Ljudi prepoznaju, a onda su skloni to i da podrže: *kako je lukav i mudar*. Ali mislim da je neophodno biti iskren, pa čak i ako će ta iskrenost delovati kao naivnost. Nekad misle i govore da gajimo lažno dobre odnose, ali ja i dalje najiskrenije ulazim u njih. Na kraju, unosim svoj život, svoju žrtvu u dijalog. Nije tuđa koža u pitanju. Mene je osvestilo u neposrednom odnosu i ovo: naš narod ima običaj da kaže *lukavi Latini*, a onda mi je jedan franjevac kazao da ta izreka postoji kod njih i među narodom – *lukavi Bizantinci*. I shvatio sam šta je opasnost u tom smislu – ma nek je i sve tako, lukavi smo i *mi* i *oni*, ali izgovarajući *lukavi Latini*, u stvari daješ sebi pravo da i ti budeš lukav. Opravdao si svoju lukavost. Moramo onda biti iskreniji, a ne, ako čak i verujemo i znamo da je drugi lukav, da mu vraćamo. Hajde da onda podnesemo veću žrtvu, ali da ne očekujemo od drugih da budu veći vernici, veći hrišćani od nas, ako se već toliko na veru i pravovernost pozivamo. Okreni obraz, a ne pravdaj sebe time što si kazao da su drugi takvi i takvi – lukavi Latini, Turci, Fanariote... Samo će iskrenost pomeriti granice."

Konačno, Branislav smatra da bi bilo najlekovitije ako bi proces pomirenja započeo od žrtava. Dodaje da nikoga, nijednu žrtvu ne treba na to primoravati, ali kako je jednom prilikom izjavio, veruje da upravo ti ljudi koji su stradali, propatili i osetili gubitak, „imaju snagu u sebi da taj proces negde pokrenu, ako iskreno razmišljaju o njemu, ako poštuju svoje žrtve. Jer meni se negde činilo da ta naša porodična žrtva – u smislu ako ja ne promišljam na pravi, iskren i hrišćanski način – vrlo lako može postati predmet manipulacije i nekakvog kolektivnog obrasca, na koji nisam siguran da bi pristali ni sami moji roditelji s obzirom na njihov pređašnji i opet zajednički život u Mostaru."

Gvardijan Franjevačkog samostana
Svetog Petra i Pavla u Mostaru, fra Iko Skoko (1963)

Dobro se mora udružiti

Turisti u Mostaru uživaju u šarenilu prodavnica Starog grada. Obavezno prelaze i čuveni most koji spaja dve strane grada – istočnu (tzv. bošnjačku) i zapadnu (tzv. hrvatsku). Preko tih 29 metara koračaju polagano jer je kamen pod nogama klizav, a i pogled na smaragdnozelenu Neretvu i grad fascinantan. Ali ne treba biti posebno pažljiv posmatrač da se zapaze tragovi rata: rupe od metaka na fasadama zgrada i napuštenim kućama, zarđale armature gradnji napuštenih krajem osamdesetih godina prošlog veka.

Zapadni Mostar nešto je uređeniji od istočnog, ali malo će koji stranac, posetilac izvan regiona, umeti iz imena ulica da *pročita* podeljenost grada. Mogu ostati zapanjeni ako doznaju da neki mladi Mostarci nikada nisu prešli preko Starog mosta kako bi videli *drugu stranu* svoga grada i da ima starijih koji ne žele da idu Bulevarom – nekadašnjom linijom fronta između Hrvata i Bošnjaka – najvećom ulicom u Mostaru koja ga i dalje deli na dva dela. Zapravo, jedva da se i može pojmiti koliko je grad podeljen ekonomski, kulturno, politički, u oblasti medija, zdravstva i obrazovanja. Samo je javna uprava jedinstvena.

Međutim, ako se neko od posetilaca upusti u razgovor sa Mostarcima i Mostarkama – obično starijim osobama – možda će mu neki sa nostalgijom govoriti o nekadašnjem, *pravom Mostaru*. Mladi nemaju to sećanje: oni uče iz različitih udžbenika, po različitim kurikulumima, nekada u istoj zgradi, ali u različitim delovima dana.

U tom kontekstu, u medijima o današnjem Mostaru izveštavaju koristeći sintagmu „podeljeni grad". Glas onih koji pokušavaju da ove granice prevaziđu ne čuje se dovoljno. A takvih srećom ima. Nije reč samo o onima povezanim poslom ili nekim drugim interesima, već i o mladima koji su se usudili da nadiđu oštre podele na *nas* i *njih*, kao i o pojedinim verskim predstavnicima koji menjaju ili, možda bi neko kazao, vraćaju dušu gradu. I rade sve što je do njih da rane među ljudima zacele. Jedan od njih je fra Iko Skoko.

Kada sam ušla u klaustar Franjevačkog samostana Svetog Petra i Pavla, čini mi se kao da sam zalutala u Španiju. Zelenilo, palme, lukovi, boje... A fra Iko govori brzo, smeje se, odašilje radost.

Fra Iko Skoko, tokom razgovora, često priča anegdote o članovima svoje porodice, ali i one sa međureligijskih susreta i putovanja gde su se našli muftija Salem Dedović, iguman manastira Žitomislić Danilo Pavlović, nekadašnja predstavnica jevrejske opštine Erna Cipra. Nit koja se provlači kroz sve je humor kao odraz bliskosti između prijatelja.
„Čim dođemo do toga da se možemo šaliti, znači da postoji poverenje", odgovara fra Iko na moje pitanje o mestu humora u međureligijskom i, uopšte, svakom drugom dijalogu.

Na kraju, isticao je i osnivač logoterapije Viktor Frankl – za koga sam načula da ga voli i moj sagovornik – kako je humor jedinstvena ljudska moć za koju se čak kaže da je božanski atribut.
„U tri psalma Bog se pominje kao onaj koji se smeje", pisao je Frankl.

Fra Iki nisam morala da postavljam mnogo pitanja – obično bi me preduhitrio u odgovoru.

Porodično umeće strpljivosti

Rođen je 1963. godine u opštini Ljubuški, koja je tada imala oko 1000 ljudi, fra Iko Skoko je odrastao sa roditeljima, bratom i sestrom, stričevom porodicom, a u staroj kući do njihove živeo je deda.
„Njegovo je poštenje bilo toliko da su ga ljudi, kada su se delili, zvali da bude svedok. Nikada ništa ni o kome nije ružno rekao. Nikada opsovao", opisuje ga fra Iko.

Baš u danu kada im se rodila sestra, brat mu je pošao prvi put u školu, priča fra Iko. Zakasnio je, i čim je ušao, pozdravio je razred: „Hvaljen Isus i Marija." Učitelj se sakrio iza peći dok su se deca smejala, a zatim ponovo stao pred đake i kazao: „To se više ne govori, već samo – dobro jutro." Kada se tog popodneva brat vratio kući, ćutao je. Deda se okrenuo i pitao: „Šta se kaže, sine?", a unuk mu odgovori – to što se kaže, više se ne govori. „Prvi dan pa su te mnogo naučili u toj školi", bio je dedin jedini odgovor.

Deluje da se umeće strpljivosti prenelo i na fra Iku.

Porodica je bila siromašna, bavili su se poljoprivredom, a otac je zbog zarade odlazio u Nemačku. Ta je razdvojenost svima bila mučna.
„Moja specijalnost u detinjstvu je bila trgovina i taj je duh ostao u meni", kaže fra Iko, dodajući da je tu izučio prve komunikacijske veštine u praksi.

Često su kao deca spavali pod stolovima velike splitske pijace gde su prodavali povrće. Seća se jednom kako ga je drug, znajući da je pod nekim stolom, dozivao, Iko, Iko, a glas je odzvanjao, usred noći, kroz pustu pijacu.
„Još čujem taj eho", kaže sa osmehom. Bili su peti razred, sedeli su i pričali satima.

Godinu dana pre toga već je odlučio da ide u fratre. Razlog je zvučao više kao dečiji hir nego kao promišljena odluka koja će mu odrediti život: „Prvo se zbilo da je moja učiteljica, kada mi je davala đačku knjižicu, kazala: 'Moraćeš bolje učiti u Vitini', jer smo mi od petog razreda trebali preći tamo u školu. 'A koja je najbolja škola u državi?', pitao sam. Rekla je franjevačka, i ja sam odlučio da ću poći tamo."

Bilo je leto, upeklo sunce, on u dobi od jedanaest godina saopštava porodici da ide u fratre. Niko ga naravno nije shvatio ozbiljno, ali je on peške krenuo ka župi i tamo susreo starog fra Andriju. Pitao ga gde je župnik, objasnivši mu razlog svog dolaska. Fra Andrija mu je ljubazno rekao da ima premalo godina, ali da kada završi osmi razred može da dođe. Složio se fra Iko i čekao da završi osmi razred. Kada je došao trenutak, prijavio se u Franjevačku klasičnu gimnaziju u Visokom.

Ipak, tog leta je otišao da radi na pijacu u Kninu i okusio pravu samostalnost. Sav porodični novac je išao preko njegovih ruku, živeo je tamo sam, išao na ručak u restoran „Slavija", a posle večere igrao fudbal u klubu „Dinara". Imao je fudbalsku loptu, pa su mu dozvoljavali da igra, bez obzira na to što je došao *sa strane*. Združio se brzo s tom decom. Jednoga se jutra, priča fra Iko, pojavila njegova majka i donela veliko pismo – primljen je u Gimnaziju. Trebalo je stvarno i otići. Kolebao sa tu kratko, ali je na kraju presekao.

Ima jednu slikovitu uspomenu iz tog vremena: morao je na svu odeću koju će nositi u Visokom zašiti broj 10. Jedna rođaka je pravila brojeve za sve te pidžame, pantalone i ostalo, i svaki put kada bi ušila broj, ponavljala je: nemoj ići u fratre, nemoj ići u fratre. Nije bila jedina. Sedeo je, slušao kako ga odvraćaju i nije ih poslušao.

U franjevačkoj gimnaziji je u odnosu na vršnjake bio već zreo čovek, a opet, kako kaže, „trebalo je seoski mentalitet prebaciti u knjigu". Bio je nadaren za prirodne nauke. Pamti predivne profesore.

Posle Gimnazije je obukao franjevačko odelo (1982). Iz novicijata Humac, gde je bio sam jer je bio jedini u generaciji iz tog dela zemlje, otišao je u Derventu u vojsku. Za razliku od drugih slučajeva – mnogi su sveštenici, hodže i fratri imali velikih problema služeći vojni rok u vreme komunizma – fra Iko kaže da o svojim nadređenima ne bi mogao ni danas ništa ružno da kaže.

Put ga je potom vodio natrag u novicijat Humac, gde je proveo, kako opisuje, godinu mira, molitve i preispitivanja; zatim na studije franjevačke teologije u Sarajevo, a tamošnji predavači su, po njegovim rečima, bili ne samo prekrasni profesori, već i ljudi. Među njima je bio i Marko Oršolić.
„U Gimnaziji me nisu ukrotili, ali su me postavili za sto i morao sam raditi sa knjigom. A na fakultetu u Sarajevu sam, zahvaljujem svojim profesorima, naučio razmišljati i praviti poređenja“, kaže fra Iko.

Zatim je otišao u Bolonju na petu i šestu godinu studija teologije i, po povratku, rukopoložen je za sveštenika. Bio je kapelan u Međugorju, odgojitelj bogoslova u Zagrebu, pa tajnik provincije u Mostaru: „Video sam da to i nije baš za mene. Otkrio sam da je isti taj posao obavljao brat moje prababe 1923. godine, u istom tom uredu, pokušavajući da razreši iste probleme. Ta spoznaja je učinila da se ne zalećem i ne zauzimam strane. Znao sam da treba biti mudar.“

Fra Iko je zatim u Humcu, u Čitluku i Čerinu proveo po nekoliko godina, a od 2010. je gvardijan mostarskog samostana, u kojem smo se našli. Takođe, poslednjih šest godina radi sa mladim ljudima koji žele biti fratri. Međutim, nije zapostavio akademsku karijeru.

Na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu magistrirao je 2000. i počeo da radi kao asistent na komunikologiji kod profesora Pavla Novosela (1929–2003). Njegov doktorat je bio izazov sam po sebi. Naime, za fra Ikinu disertaciju na temu „Način komuniciranja Mojsija, Bude, Konfučija, Isusa i Muhameda“ teško je bilo naći i mentora i fakultet. Posle više godina (prevazilaženja različitih prepreka) odbranio je svoju tezu, 2005, na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu.

Knjigu „Bližnji i ja“ (2018) sa 115 izabranih kolumni, posvetio je svojoj učiteljici, svojim nastavnicima u Vitini, te profesorima i odgojiteljima u Visokom, na Humcu, u Sarajevu, Bolonji i Zagrebu. Inače, kolumne je počeo da piše pre 22 godine za hrvatski „Večernji list“ (2000), a piše ih i dalje. Zanimljiv je savet koji je tada dobio od profesora Novosela: „Kad ideš svojim gradom i ne putuješ svetom, prestaješ primećivati ljude, događaje, reklame, ali kada počneš pisati, ponovo ti se otvore oči za svoje; plus, kada pišeš, vreme drugačije prolazi i u jednoj kartici moraš se truditi da nešto kažeš što ima smisao.“

Fra Iko je član Društva hrvatskih novinara Bosne i Hercegovine. Danas radi i kao profesor na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Mostaru i na Katoličkom sveučilištu u Zagrebu. Autor je i koautor više knjiga i monografija i preko 20 naučnih i stručnih radova.

Puška i krunica

U ratnim godinama fra Iko je bio kapelan u Međugorju, obilazio je vojnike, ali nije hteo da nosi pušku.
„Razmišljao sam, ako im treba vojnik, onda ću biti vojnik, ali ako im treba fratar, onda ću biti fratar. Bio sam na bojištu stotinu puta, nekada sam tamo držao i mise, ali to je bila moja koncepcija – pištolj koji sam službeno dobio nisam nikada dotakao“, objašnjava.

Konstatuje dalje da obični vojnici nisu ni smislili, ni hteli ratove:
„Bili smo za vreme rata u Milanu, moj rođak, čuveni vajar Stjepan Skoko, i ja. I njega pita jedna gospođa: ‘Kako to da vi nosite pušku i krunicu?’ On joj je odgovorio: ‘Gospođo, verujte mi, vrtim krunicu da se i ja vratim živ, ali da se i onaj s druge strane vrati svojoj obitelji. Nisam ja za rat, sigurno nije ni taj dečko bio za rat.’“

Duh Erne Cipre

Pre dvanaest godina, ponovnim dolaskom u Mostar, počeo je za fra Iku i život religijskog dijaloga. Kažem mu kako je muftija Dedović pomenuo da je on (fra Iko) bio prvi čovek iz Katoličke crkve koji je otišao na Bajram.
„Da, otišao sam, pozdravili su me i pitali hoću li se obratiti. Naravno, rekoh. I čujem: 'Pozivamo fra Iku Skoku, predstavnika Katoličke crkve, da nam nešto kaže.' Rekao sam: 'Oprostite, nisam ovde kao predstavnik Katoličke crkve. Ja jesam katolik, ali sam franjevac i ovde sam u ime samostana'."

Od tada fra Iko ide na svaki Bajram.
„Družim se sa muftijom (Salemom), sa igumanom Danilom Pavlovićem, a bila je s nama i Erna Cipra, predstavnica Židovske opštine. Nas četvoro smo stvarali jednu novu klimu dijaloga. Bili smo osnovali školu koju smo nazvali 'škola dijaloga'. Po desetoro dece muslimanske, katoličke i pravoslavne veroispovesti družili su se sedam dana. Jedan dan su bili kod nas, franjevaca, onda bi otišli kod pravoslavnih...", kaže fra Iko.

Priča i o tribinama sa međureligijskom tematikom, interesovanju mladih ljude za te tribine, mnogobrojnim susretima, zajedničkim putovanjima i, posebno, o Erni Cipri (1922–2017), koja je bila, po njegovim rečima, duša zajedništva.

Čitala sam kasnije o njoj – rođena je 1933. u Mostaru, preživela je Holokaust, činila i postigla mnogo. Bila je prva žena u Hercegovini koja je završila elektrotehniku. „Nema brda u Hercegovini koje ja nisam prošla i popela se da bi trasirali dalekovode", opisala je nekom prilikom. U arhivi Memorijalnog muzeja Holokausta Sjedinjenih Američkih Država, gde se nalaze intervjui preživelih u Holokaustu uključujući i one sa prostora bivše Jugoslavije, može se naći i razgovor sa Ernom Ciprom. U jednom trenutku osoba koja vodi intervju postavlja klasično pitanje: da li postoji još nešto što bi njena sagovornica

želela da kaže? Erna odgovara kako zna da su tema razgovora Holokaust i Drugi svetski rat, ali da bi htela da doda da je poslednji rat bio za nju mnogo teži nego Drugi svetski jer devedesetih nije bilo Nemaca, Italijana i kvislinga, već „smo mi sami jedni druge materijalno i životno ugrožavali".

Inače, kamen temeljac za sinagogu u Mostaru postavljen je 2001, upravo u pomenutom Bulevaru, oko sto metara vazdušnom linijom od džamije, pravoslavne crkve i katoličke crkve. Zvuči lepo, ali sinagoga do danas nije izgrađena.

Kaže fra Iko o Erni i njenom živom duhu: „Dogovorili smo se nas četvoro da bismo mogli da odemo u Nemačku. Pozove nas jedna fondacija na ručak, a Erna je trebalo da pokrene temu našeg puta. I kaže: 'Oprostite, mi bismo želeli do Berlina, da vidimo kako vi vodite međureligijski dijalog, a i ja nikada nisam bila u Berlinu.' Zaposleni u Fondaciji lepo su objasnili kako to nije predviđeno za tu godinu i da bi možda mogli nešto da organizuju sledeće godine. A Erna nastavi: 'Znate li koliko ja godina imam? Toliko da sam preživela Holokaust. Možda ću brzo da umrem.' I tako, mesec dana kasnije šetamo nas četvoro Berlinom. Jedne večeri Erna kaže: 'Eee, kada sam ja ovde bila 1967. godine...' Svi prasnemo u smeh. 'Fra Iko, pa zašto se smejete?' Kažem: 'Gospođo, sećate li se šta ste rekli, da nikada niste bili u Berlinu?' – 'Oprostite, fra Iko, to je tad bio podeljen grad, nisam bila u ovom ujedinjenom Berlinu.'"

Jednom je stigao poziv od Libanaca koji poštuju Devicu Mariju, nastavlja fra Iko, nakon što su bili u Međugorju, za uzvratnu posetu. Ali njih trojica nisu hteli da odu u Liban bez Erne, predstavnice Jevrejske zajednice. Kažu, ako ona ne ide, ne mogu ni oni. „A koja je njihova (jevrejska) veza sa Gospom?", pitaju ljubazno Libanci. Fra Iko im kaže: „Krvna, bliža joj je ona nego mi."

A desilo se čak da je u Samostanu Sv. Petra i Pavla organizovana i Pasha. Taj dan je, za Katoličku crkvu, padao na Veliki petak.
„Obavestio sam sve – večeras ćemo mi biti u crkvi, a Jevreji će slaviti Pashu u samostanu", kaže fra Iko.

I tako su paralelno, pod jednim krovom, predstavnici dveju religija obeležavali svoje važne datume. Za Jevreje je fra Iko nabavio i košer vino.

Priča potom o dugim razgovorima sa vladikom Grigorijem o najrazličitijim temama, ali i kako su on i iguman manastira Žitomislić pevali zajedno mnogo puta i u manastiru i u samostanu: „Jednom smo zamalo napravili incident u manastiru, kažem mojim đacima da pevaju neku našu pesmu, misleći na božićnu, a oni shvatili da mislim na hrvatsku. A to među nama nije forma nego prijateljstvo. Čak su mene i Danila (Pavlovića) zvali u Vatikan na susret posvećenog života, što je susret hrišćanskih monaha redovnika. Budući da je tajnik video da su između nas i manastira Žitomislić odlični odnosi, kazao je da nas dvojica moramo doći na seminar. Nakon sedam dana, koliko smo proveli tamo, papa je trebalo da primi sve učesnike. I kažu, Katolička crkva, kardinali i biskupi, pa bude Ruska pravoslavna crkva, Grčka, Kopti, protestanti... Vidim, neće doći red na mene. I kada čuh Srpska pravoslavna crkva, kreće iguman, ustajem i ja. Garda kaže: 'Sedite, pater, katolici su prošli.' Ja odgovorim: 'Ja sam službeni prevoditelj Srpske pravoslavne crkve.' Stižem igumana, dolazim do pape Franje, on nešto pita, ja prevodim, slikamo se. I na tim slikama deluje da sam doveo igumana do pape, a zapravo je bilo obrnuto."

Kad je negativno glasnije od pozitivnog

Takođe, kako radi na fakultetu u Mostaru, fra Iko je uveo izborni predmet – Istorija religija. O judaizmu, islamu i pravoslavlju studentima govore upravo predstavnik Jevrejske zajednice, muftija i iguman, a potom odlaze i u bogomolje. Neki su tom prilikom prvi put posetili manastir ili džamiju.
„Na svim se ovim događajima treba i može graditi sutrašnjica", kaže fra Iko. „Ali treba razumeti i one koji to ne mogu. Rat je bio težak, ljudi sa svih strana su izgubili svoju decu i mi njihovu bol ne možemo shvatiti. Tako da naši koraci moraju biti razboriti. Ne možemo biti ljuti što drugi tako neće ili nisu u stanju. Moramo koračati napred i davati smernice, a ljudima treba vremena.

Ko nema iskustvo gubitka, muža, majke, brata, kako će bilo kome reći 'treba ovako da činite'? A takvih koji bol nose je u Mostaru mnogo. Najlakše je osuđivati. Razboritost znači da neko mora koračati brže, ali ne i predaleko, jer moraju i drugi ići za njim. Ako smo previše brzi, a niko za nama ne ide, džaba i mi idemo."

Pitam je li ta mera dolazi spontano ili promišljeno.
„Krenem, gledam, pa se vratim. Promišljam o sebi – ko sam ja. Vratim se na ono dete s tržnice. Moje su propovedi u crkvi iste takve. Moraš učiniti da te ljudi čuju, da *kupe* ono što im nudiš i što znaš da je dobro. Taj duh deteta s tržnice je ostao u meni", odgovara fra Iko. „A najvažnije je steći poverenje ljudi i s ljudima razgovarati. Uvek je važno pokušati. Početi komunikaciju. I ako čujete nečiju bol, ako vam kažu zašto neće da razgovaraju, to je već veliko."

Govoreći o Bosni i Hercegovini i odnosima među narodima na našim prostorima, fra Iko smatra da se neprestano lomimo oko krivice, da su još otvorene rane iz Drugog svetskog rata, a da emotivno do poslednjeg rata možda nismo ni stigli. Pominje i da smo tri teška rata doživeli svi u jednom veku, kao i da bi i takozvani veliki narodi teško to podneli. A još se ovde onoliko nakalemilo siromaštvo.
„Nije lako to zaceliti. Treba mnogo vremena i mnogo ljudi koji imaju širinu", zaključuje.

Na ono pitanje, koje inače postavljam, kako se boriti sa otporima među svojima, kaže da je uveren u put dijaloga i da drugog nema:
„Nekad ti bude žao kada vidiš kako negativno glasnije govori nego pozitivno. A pozitivno se mora udružiti. Jedan dominikanac mi je pričao kako je bio u Rimu, bilo je veče i on se vozio metroom. Ljudi su bili umorni, vraćali su se kući, i neka su dva mangupa uzeli igle i išli od jednog do drugog putnika tražeći novac. Ako ne date, ubošće vas, a ne znate šta je u igli. I svako daje tri, pet evra, svako je ljut na ta dva mangupa koji muče njih šezdeset. U toj slici sam

video našu situaciju. Nas šezdesetoro putnika je dobrih, radnih i umornih, a dva mangupa su se udružila i maltretiraju nas. I došli su tih šezdesetoro u svoje stanove, dali su novac, plašili su se šta je u iglama, ljuti su na metro i na gradsku upravu što nije osigurala da se takve stvari ne događaju, besni su i na državu. A da se njih šezdeset udružilo, brzo bi izbacili dva mangupa. Zlo izgleda jače, ali nije. Nama nedostaje da dobro koje postoji u čoveku progovori i da se zna udružiti."

Fra Iko je uveren da je glavna prepreka tom udruživanju dobra nedostatak poverenja, kao i rastuće otuđenje. Po njemu, svako može i treba da radi na gradnji tog poverenja, u vrtićima i školama, u crkvama...
„Mi smo imali ranije u osnovnim školama domaćinstvo, sada nam trebaju predmeti recimo 'empatija', 'kako razumeti drugoga'", kaže.

Godine 2016. fra Iko je dao intervju za jedan banjalučki dnevni list. Tada je na pitanje novinarke o mogućnostima da se u BiH izgradi bolja budućnost, s obzirom na to da je obišao sva mesta u BiH i da ima realne uvide, odgovorio: „Tačno je da spadam među ljude koji su obišli sva mesta u BiH i mislim da je najbolje poznajem. Nažalost, ona jeste podeljena, i ne samo političkim granicama na entitete i županije, već i mnogo dublje. Žao mi je zbog toga jer smo mi mali narodi, a u suštini dobri ljudi. Kao da smo mala deca, damo se nagovoriti na sukobe i ratove, a to je nezrelost. Kad bismo bili toliko zreli koliko imamo dobrote, bilo bi nam puno lakše, jer kad nezrelost nadiđe dobrotu, to nikada nije dobro. Rat je ostavio velike posledice. Veliki je broj ljudi stradao, ranjen, prognan. Rane su velike i duboke i s njima se mora pažljivo. Treba ih celivati, a ne čačkati po njima. Stvari se mogu i trebaju menjati. Ja u tome zastupam princip da najbrojniji i najmoćniji moraju pomagati najslabijima. Dakle, u mestima u kojima su Hrvati većina, oni treba da pomažu Srbima i Bošnjacima, kako bi se svi osećali sigurnim, da mogu živeti i raditi. Tako isto bi trebalo da bude u sredinama gde su Srbi u većini, da pomažu Hrvate i Bošnjake,

ili Bošnjaci da paze na Hrvate i Srbe. Jer, svima su nam najvažniji ljudi. Ako budemo živeli u uverenju da je prostor ipak važniji, samo će nam to i ostati."

Proseje i ovde sunce

Kada priča o Mostaru, fra Iko kaže da je taj grad uvek bio na izvestan način podeljen. A da je rat doneo veliku bol i zatvorenost tih *celina*. Ipak smatra da poslednjih godina postoje pomaci, iako su spori. Kao primer navodi to da ima studenata muslimana koji upisuju studije na Sveučilištu i Hrvata koji studiraju na istočnoj strani: „Proseje i ovde sunce, šetaju Starim mostom mladi ljudi, i to su lepi znakovi. Treba raditi na tome da se brže teče s jedne na drugu stranu. Ali se to neće desiti brzo i ne može se dogoditi samo od sebe.
Mi gradimo ovde Centar za dijalog i mir", nastavlja fra Iko, pokazujući rukom na obližnju zgradu. Naime, hercegovački franjevci su pokrenuli projekat Dompes – studentski dom, narodna kuhinja i centar za dijalog.

Fra Iko objašnjava da je ideja Dompesa da studenti lošijeg imovinskog stanja iz Bosne i Hercegovine, i uopšte Evrope, koji studiraju u Mostaru imaju mogućnost smeštaja. U trenutku dok razgovaramo, oko 60 studenata stanuje u zgradi u neposrednoj blizini samostana. U junu su, recimo, imali i mogućnost da besplatno pohađaju školu programiranja.

Od 2017. godine tamo postoji i narodna kuhinja. Zahvaljujući tome, do sada je oko 13.000 obroka stiglo na adrese onih kojima je to najpotrebnije. Konačno, neke sobe su predviđene za iznajmljivanje kako bi ceo projekat osigurao trajanje, odnosno samoodrživost.
A u Centru za dijalog, kako objašnjava fra Iko, održavaće se tribine, predavanja, škole...

Magla običaja

„Ne možemo mi sebe definisati ni kao pojedinca, ni kao zajednicu, bez odnosa sa drugima“, kaže fra Iko odgovarajući na pitanje koliko nas menja pogled u drugog. Pominje članak Umberta Eka u kojem Eko piše kako je u inostranstvu, ulazi u taksi i taksista ga pita odakle je, i kada čuje da je iz Italije, dalje pita: „A ko su vaši neprijatelji?“ – „Mi nemamo neprijatelje“, odgovara Eko, a vozač uzvraća: „Onda vi niste narod.“

„Eko je potom napisao esej u tom duhu – ako se budemo definirali po neprijateljima, ajme nama, a ajme i našem neprijatelju“, nastavlja fra Iko. „Ali nam drugi jeste neophodan, ne kao neprijatelj, već kao bližnji, da bismo sebe spoznali.“

U jednom tekstu je fra Iko napisao da tamo gde su multietničke sredine, više se živi vera, a da se boji da tamo gde je velika većina istih, više se živi tradicija. Podsećam ga na to, na šta naglašava da drugi čini da više čuvamo i negujemo svoje, kao i da su susreti sa drugim teški, ali u sebi imaju slasti.

Najteže je kada ne pristajemo da načnemo svoja kruta viđenja; kada se zatvorimo tako da ne vidimo šta jeste, već šta mi smatramo da jeste; kada ne dopustimo da budemo promenjeni. Bertolt Breht je u knjizi „Priče o gospodinu Kojneru“ napisao priču u dve rečenice: „Neki čovek, koji gospodina K. dugo nije viđao, pozdravi ga rečima: ‘Pa vi se uopšte niste promenili?’ – ‘O!’, izusti gospodin K. i preblede.“

A fra Iko se seća razgovora sa vojnikom armije BiH za vreme rata. Bio je jedan od organizatora velike humanitarne akcije „Bijeli put“, a na planini Pavlovici ih je štitila bosanskohercegovačka vojska. Pričali su šta će i kako biti kada rat prođe.

„I vojnik kaže, lako bi bilo, ali je problem što katolici ne znaju praštati. Ne zna on da sam ja fratar, naravno, ali zamislite tu sintagmu. Mi mislimo da oni ne

znaju praštati, oni misle da mi ne znamo... Te čvrste percepcije stvaraju velike probleme. Treba ih proveravati, treba sebe proveravati. Ja sam posle toga mnogo razmišljao o posledicama te njegove predstave i propitivao se – zašto nas on na taj način doživljava."

Pitam potom šta je najlepše u susretu.
„Sam razgovor. Pokušaj da se razumemo i spoznaja da smo u krivu. Koja se javlja na obe strane", odgovora.

A najvažnije?
„Iskrenost i dobrota. Ako nešto pogrešimo, da to nije iz zlobe", uzvraća.

Na kraju, koji bi još bili putokazi za autentičan razgovor među ljudima različite vere?
„Broj jedan je", kaže odmah fra Iko, „da čovek dobro poznaje svoju veru. Kada se govori o međureligijskom i ekumenskom dijalogu, mi katolici imamo izuzetno važne dokumente, posebno sa Drugog vatikanskog koncila. Oni su potvrđeni 1965, a koliko su čitani, to je nažalost drugo pitanje. Koliko uopšte čitamo Bibliju, koliko proučavamo Crkvu?
Prvi je korak da svi mi svoju veru poznamo i pokušamo je živeti. Ljubi svog neprijatelja, blagosiljaj ako te progone... pa pored toga postoji i toliko smernica sa Drugog vatikanskog koncila. Samo to da poštujemo, već bismo morali mnogo raditi na sebi, nezavisno od drugoga. Nije nužno početi od poznavanja drugog, već sebe autentično i duboko, pa ćemo onda lakše ući u dijalog.
Nekada dijalog upravo koči nesigurnost u sebe, kao da će nam neko promeniti veru ako s njim razgovaramo. Nakon toga, drugi korak je znati drugoga i razumeti ga."

Fra Iko naglašava da se poznavanje sadržaja svoje vere ne sme svesti na formu i običaje.

„Običaji su zamaglili srce i poruke vere“, kaže, i objašnjava dalje kako je običaj da se za Badnje veče unosi u kuću badnjak, ali da se to postavilo kao važnije nego sama evharistija. „Pa u porodicama važi ono – ako nisi bio kod kuće kada se unosio badnjak, ne moraš ni za Božić dolaziti. Običaji imaju svoj smisao, ali ne smeju nadvladati sve drugo“, dodaje fra Iko.

Pričamo na kraju i o budućnost naših krajeva, kako je on vidi: „Mi smo u bivšoj Jugoslaviji proizvodili fiću. Bilo nam je to smešno, pravili smo viceve na račun fiće, ali smo mi fića u svemu drugome – ekonomiji, politici, pravu, religiji, veri, crkvenim odnosima... A to nismo videli, to mnoštvo svojih slabosti. Ne možemo mi sad imati dobre crkve a da nam je sve drugo loše, dobre fakultete a da nam se putevi raspadaju i nemamo kante za smeće. Mnogo toga moramo da uradimo, i možda nas je od samih sebe strah kada treba da napravimo iskorak. Šta će onda biti? Ima ljudi kojima ne možeš pomoći, a oni bi da ih lečiš, ali bez njih, da se oni u vlastito lečenje ne uključuju. Tako i mi, kao, hoćemo da se nešto reši, a da se u stvari i ne reši. Ako se ne razumemo i ne susretnemo, ne možemo napred.“

Nekadašnji dubrovački biskup, riječki
nadbiskup monsinjor Mate Uzinić (1967)

Treba da tražimo oproštaj i svakoga dana da opraštamo

Prošlo je podosta vremena od kada sam u hrvatskim dnevnim novinama prvi put pročitala intervju sa nadbiskupom Matom Uzinićem, tada dubrovačkim biskupom. Počela sam da čitam skoro pa nehajno, očekujući još jedan od predvidivih razgovora sa nekim crkvenim velikodostojnikom iz regiona. Naravno, u najvećem broju takvih tekstova može se naći nešto vredno ili, iz izvesnog ugla, interesantno što treba sačuvati za ličnu arhivu. Međutim, uhvatila sam sebe da podvlačim skoro svaku rečenicu iz intervjua sa monsinjorom Uzinićem. Odgovori su mu bili otvoreni i jasni– nigde se nije povlačio, ali ni napadao. Govorio je kao čovek Crkve koji razume i oseća svet.

Među prvim tekstovima koje sam potom našla bili su oni o obostranom izvinjenju nadbiskupa Uzinića i vladike SPC Grigorija, tada episkopa zahumsko-hercegovačkog. Bio je početak 2012. godine. Njih dvojica su se, zajedno sa drugim sveštenicima obe crkve, susreli u Dubrovniku povodom Sedmice molitve za jedinstvo hrišćana (18–25. 1.), ekumenske inicijative pokrenute još 1908.

Tog januara 2012, u dubrovačkoj Katedrali Uznesenja Blažene Djevice Marije, vladika Grigorije je kazao: „Na ovom svetom mestu, u ovoj prelepoj katedrali i u ovom čudesnom gradu, imam potrebu, kao hrišćanin i episkop, izgovoriti ovu hrišćansku reč – oprostite." Nadbiskup Uzinić je prihvatio to, uzvrativši: „I ja u ime svih nas episkopu i njegovoj crkvi kažem – oprostite, s nadom da će zaista biti hrišćani i oprostiti."

A potom je nekoliko dana kasnije nadbiskup Uzinić objasnio: „Spontano, pre molitve Očenaš okupljenim katoličkim vernicima sam kazao da moramo, ako smo vernici i želimo zajednički moliti Očenaš, oprostiti, ali i da i sami, u duhu vladičinih misli o oprostu, trebamo pitati oproštenje za ono loše što smo mi učinili, a i mi smo činili loše i imamo se za šta kajati. (...) Ali, želim naglasiti jedno – kada ja kao katolički biskup i Grigorije kao pravoslavni episkop tražimo međusobni oprost, onda je to gesta koja nadilazi politička prepucavanja i čin koji se uklapa u otajstvo obreda zajedničke molitve. To je čin koji u sebi uključuje traženje oprosta za sve ono što se dogodilo tokom hiljadugodišnje povesti razdvojenosti, za sve ono što je tu razdvojenost pojačavalo."

Kasnije sam pratila nastupe nadbiskupa Uzinića u javnosti, njegove inicijative, škole u kojima je okupljao mlade pravoslavne, protestantske i katoličke teologe kako bi zajednički pričali o goruće aktuelnim temama, onima o kojima se uglavnom ćuti.

Za ovaj razgovor smo se dogovorili da na neka pitanja odgovori pismeno, a da se, kako bismo razgovor zaokružili, sretnemo u Rijeci. Međutim, na dan kada smo stigli, javljeno nam je da je nadbiskup Uzinić dobio kovid 19. Ipak, iako pismeni, intervju nije izgubio ni na otvorenosti ni na dubini.

Bog kao član porodice

Nadbiskup Mate Uzinić rođen je 1967. u mestu Dubrava, blizu Splita. O svom odrastanju kaže: „Rođen sam u malom dalmatinskom mestu na padinama Mosora s prekrasnim pogledom, u porodici koja je bila sasvim obična, slična drugima u mom okruženju. Svako od nas dece je, osim školskih obveza, imao i određena zaduženja. Moje je, možda i zbog toga što sam fizički bio dosta nejak za neke težačke poslove, najčešće bilo ono pastirsko. Dominantna osoba u porodici je bila baka, jedna vrlo mudra žena koja nas je sve usmeravala, ali zasigurno je po svojoj širini i gostoljubivosti – što u to vreme nisam baš najbolje prepoznavao i zbog toga mi je sada žao – na mene najveći uticaj imala naša majka. Životom u porodici kao što je moja, koja nije bila savršena, naučio sam se suočavati sa životom, koji takođe nije i ne može biti savršen, i njegovim izazovima."

Nadbiskup Uzinić ističe da sve što doživljavamo ostaje negde u nama upisano. Nekad smo toga svesni, a nekada i ne, međutim jednako nas oblikuje i usmerava. Porodica je bila tradicionalna katolička, svake večeri molili su se zajedno, a premolitelj tih porodičnih molitvi je bio njegov otac: „Nije to bila baš najsavršenija molitva. Nakon celodnevnog napornog fizičkog rada ta je molitva za mog oca bila neretko i u polusnu, ali je na njoj ustrajavao, pokazujući nam svojim primerom koliko je važan taj odnos s drugim, s Bogom. Bog je tako na neki način postajao član naše porodice, i iz porodice i porodične atmosfere nas usmeravao ka drugima, posebno onima koje smo susretali na nedeljnoj misi ili liturgiji, koja je takođe bila nešto sasvim obično i obavezno za sve članove porodice."

Dodaje i da je zanimljivo primetiti da je izostanak sa nedeljnih misa bio opravdan onda kada je razlog nedolaska bio – korist za druge. Zato je uvek nedeljom

ujutru u crkvi bilo više muškaraca nego žena, jer su one vodile računa o ručkovima, brinule se o nemoćnima.
„Nedeljom su se, kad god je to bilo potrebno, organizovale i neke zajedničke akcije u korist drugih, pri čemu su se dozvoljeno obavljali čak i oni poslovi koji su inače privatno smatrani kršenjem nedeljnog počinka“, nastavlja nadbiskup. „Verujem da je ova svest da se Boga ljubi kad se ljubi i služi braću i sestre bitno uticala i na mene i na moje životne stavove.“

U rodnom mestu je pohađao osnovnu školu, a gimnaziju u Nadbiskupskom sjemeništu u Splitu, nakon čega u tom gradu završava i Katolički bogoslovni fakultet. Od 1993. je sveštenik. Zbog potreba u Splitsko-makarskoj nadbiskupiji, odlazi na Magistarske studije iz crkvenog i građanskog prava na Papinski lateranski univerzitet u Rimu. Po povratku u Split radio je na Crkvenom sudu i kao odgojitelj Bogoslovnog sjemeništa. Za dubrovačkog biskupa imenovan je 2011. godine, a za nadbiskupa koadjutora Riječke nadbiskupije 2020. godine.

Večno menjanje samih sebe

Koliko se tokom godina menjao, pitam.
„Dosta sam se menjao“, počinje nadbiskup, „Zapravo, svako razdoblje moga života, a mogao bih svoj život podeliti na nekakvih desetak razdoblja, menjalo me je. Ne znam je li to promena nabolje. Ali znam da sam drugačiji i da sebe i svet oko sebe, Boga, ali i druge, danas gledam drugačije nego li sam to činio juče. Duhovni pisci kažu da se ne možemo zaustaviti i biti uvek isti i da onaj ko ne napreduje neminovno nazaduje.“

A koliko smo kao društvo sposobni i voljni za promenu? Koliko smo svesni da je promena potrebna? I da li, ako se jedan preobrazi, to poput talasa utiče i na ostale?

„Moramo se menjati, a istorija, najpre naša lična, mora nam postati učiteljica. Ono što se kaže za Crkvu, a što su isticali posebno protestanti, ali čega smo svesni i mi katolici, a to je da se Crkva uvek mora obnavljati, vredi i za društvo, ali i za pojedince. Mi hrišćani tu obnovu, osobito kad je reč o pojedincima, zovemo obraćenje."

A obraćenje nikako ne može biti dovršen proces, kaže nadbiskup Uzinić. „Zato na početku svakog misnog slavlja priznajemo svoje grehe i molimo oproštenje. Nažalost, prečesto to činimo tek formalno, bez istinske volje za obraćenjem. Kao što to mnogi tek formalno čine i u sakramentu pomirenja. A svaki put bi to trebalo da bude jedna stepenica više, uz naše zalaganje i milost Božiju. Kada se obrati pojedinac, tek onda je moguća i obnova zajednice kojoj pripada."

Nadbiskup Uzinić zatim pominje priču o čoveku koji se molio da promeni svet. Pa kad nije išlo, onda da makar promeni zemlju, pa se ni to nije zbilo. Zatim, makar grad, pa svoju porodicu. I na kraju je počeo da se moli za promenu samog sebe. I shvatio je da je jedino to i bilo moguće, i da je, kojim slučajem, od sebe ranije počeo, zasigurno bi pre promenio i svoju porodicu, a potom grad, državu, a i svet.

Dijalog sa svetom

Međutim, ta promena od pojedinca do društ(a)va podrazumeva i jedno drugo talasanje. Ono koje se tiče razmrdavanja ustaljenog, da se ide mimo strujanja, ili bolje rečeno, njima uprkos. Nadbiskup Uzinić je, kao i većina onih koji iskoračuju izazivajući okamenjene crkvene i ine strukture, kritikovan da podilazi duhu vremena. On je više puta izjavljivao da je svestan da se ono što čini neće svideti mnogima u Crkvi.

Veoma je aktivan na društvenim mrežama. Uspeva da, kako je jednom prilikom objasnio, podstakne dijalog sa savremenim svetom koristeći se njegovim jezikom. Napadan je zbog toga, ali i više zbog činjenice da često staje u odbranu manjina, ugroženih i nemoćnih, što od njih traži oproštaj i pokušava da podstakne razumevanje, što ističe koliko je važan glas ućutkanih.

Na Međunarodni dan borbe protiv homofobije 2021. godine, napisao je: „Potaknut komentarom na jednu od mojih nedavnih objava, uz današnji Međunarodni dan borbe protiv homofobije želim podsetiti na poruku enciklike 'Amoris laetitia', koja nam je ove godine ponovo predložena za razmišljanje i proučavanje, a koja nas u svezi s ovim pitanjem u br. 250 podseća da se 'Crkva mora ugledati na Gospodina Isusa, koji ide u susret svakoj osobi, bez izuzetka. 'U duhu „Amoris laetitia", br. 250, dužni smo 'svaku osobu, bez obzira na njenu seksualnu orijentaciju, (...) poštovati u njenom dostojanstvu i prihvatati s poštovanjem, te (...) pomno izbegavati svaki znak nepravedne diskriminacije, posebno bilo koji oblik agresije i nasilja.' Imamo takođe dužnost takvim osobama i njihovim porodicama 'osigurati obzirno pastoralno vođstvo tako da oni koji pokazuju homoseksualne sklonosti mogu dobiti pomoć koja im je potrebna kako bi u potpunosti razumeli i ostvarili Božiju volju u svom životu'. Žao mi je što još uvek ima katolika koji se s ovim ne slažu. I posebno što ima onih koji misle da služe Hristu i Crkvi diskriminacijom, agresijom i nasiljem, uvredama i pogrdnim komentarima na račun homoseksualnih osoba. Od homoseksualnih osoba molim oproštenje što se zbog ovoga mogu i dalje osećati odbačeni i od Crkve, ali i što oni i porodice kojima pripadaju još uvek u Crkvi, koja kao 'porodica porodice' treba biti porodica za sve svoje članove, ne mogu dobiti ono obzirno pastoralno vođstvo koje im prema 'Amoris laetitia' treba biti zagarantovano."

U migrantskoj krizi nadbiskup Uzinić je govorio kako se ne smemo ponašati kao da nas se ona ne tiče, a u vreme njenog vrhunca, svoj stav je, između

ostalog, sažeo u rečenici: „Ne sme se postavljati pitanje treba li primiti izbeglice, nego treba postavljati pitanje samo kako ih primiti." Podsetio je tada i da „smo i sami bili izbeglice i da su nas drugi primili".

Smatra da je neophodno poslušati ono što žene imaju da kažu o sebi, umesto fokusa na govor o ženi.

U intervjuu za jedan hrvatski portal izjavio je: „Želimo gotova rešenja i odgovore, ali to je zapravo povratak na zakon i pravila. Hrišćanstvo i Hristos ne mogu se svesti samo na to. Hristos donosi kategoriju slobode, traženja, razumevanja, razlučivanja i stavljanja dobra čoveka iznad zakona i pravila."

Teološku misao nadbiskupa Uzinića je najpre obeležio Drugi vatikanski koncil. Smatra da bi bilo kakvo zatvaranje dijaloga sa savremenim svetom bila izdaja upravo koncilskih težnji.
Njegov odnos prema svetu, prema drugom u duhu je svega onoga što propoveda, što piše i što čini papa Franja.

Na moje pitanje kako se bori sa brojnim kritikama upravo zbog toga što njegov glas odudara od dominantnih poruka, odgovara: „Jednostavno činim što smatram da trebam činiti. Pontifikat pape Franje mi je u tome puno pomogao jer je njegovo usmerenje Crkve i tumačenje Jevanđelja u skladu s onim što i ja mislim i osećam. Imam osećaj da sam dobio potpunu slobodu da budem ja, onakav kakav jesam, bez opterećenosti nekim nepotrebnim formalizmima i počastima, koje zovete okamenjenošću, a koji su možda i bili potreban odgovor na potrebu Crkve i njenog poslanja u nekim drugim vremenima, ali danas ne samo da nisu potrebni nego tom poslanju postaju smetnja. To je, verujem, bilo nešto što je, na primer, pomoglo vernicima i Crkvi u suočavanju s neprijateljima vere kojima smo bili izloženi u vreme komunističkog totalitarizma, kad su neki verovali iz prkosa, ali nije i ne može biti od pomoći u pluralnom i sekularnom društvu u kojem danas živimo i u kojem je vera, onakva kakvu

propoveda Crkva, samo jedna od brojnih ponuda. Nažalost, mnogi i danas s verom povezuju prkos, pa traže neprijatelje, ali to dugoročno ne može doneti dobre plodove. Jedan od razloga zašto nije lako izaći iz te okamenjenosti jeste i navezanost na tradiciju naših Crkava, na ono što je uvek bilo, i zato jer je uvek bilo, uvek mora i biti. A niti je uvek bilo, niti uvek mora biti."

Nadbiskup podseća na izreku koja postoji u svim našim krajevima – bolje da umre selo nego običaj, dodajući: „Nažalost, u nastojanju da se očuvaju običaji, sela su nam izumrla. A s njima će i običaji. Da se pokušalo menjati običaje, možda bi se i selo spaslo."

Životni ekumenizam

Pitam šta je za njega međureligijski i ekumenski dijalog, odnosno kako se vodi, a kako živi.
„Mnogi misle da će međureligijski i ekumenski dijalog ugroziti veru koju ispovedamo", kaže nadbiskup Uzinić. „Ja, obrnuto, mislim da su oni znak naše uverenosti u ono što verujemo. Samo osoba koja je sigurna u svoje može bez straha stupiti u dijalog s drugima, s onima koji drugačije veruju. Na njih se tada ne gleda kao na pretnju, nego kao na priliku za vlastito obogaćenje, ali i mogućnost da se onim što mi nudimo obogati drugi. Da bi ovaj dijalog bio uspešan, on mora biti iskren i otvoren. I istovremeno treba voditi računa da se ne dogodi razvodnjavanje. To mora biti ravnopravan dijalog, bez ikakvih prozelitskih želja da se drugi prilagodi sebi, ali i bez nekritičkog prilagođavanja sebe drugima. Samo takav dijalog može pomoći da prevladamo predrasude koje imamo jedni o drugima. I da jedni drugima, ostajući ono što jesmo, prestanemo biti neprijatelji, a postanemo braća."

Često, međutim, taj dijalog ostaje puka forma koja ne dotiče život. Na koji način prevazići ostajanje na protokolarnom nivou?

„Da bi se to dogodilo“, kaže nadbiskup, „mi koji ga vodimo ne smemo da se bojimo da idemo protiv dominantne struje koja je za takav dijalog zatvorena ili ga, u najmanju ruku, smatra nekorisnim. Na kraju, mi hrišćani znamo da jedinstvo Crkve, kojem treba pomoći ekumenski dijalog, nije nešto što mi sami možemo postići, nego je nešto što može i želi postići Bog. Isus Hristos moli da svi budemo jedno. Dakle, jedinstvo Hristovih učenika ili hrišćana je testament Isusa Hrista. Zato je to i naša obaveza. Neki posve pogrešno suprotstavljaju vernost vlastitoj Crkvi i ekumenski pokret za jedinstvo hrišćana. Glede toga, nemački je teolog Bernhard Hering (Bernhard Häring, 1912–1988) izvrsno istakao da je prava vernost Hristu i Crkvi upravo gorljivo nastojanje u ostvarivanju Hristovog testamenta ‘da svi budu jedno’.“

Kada je reč o konkretnim smernicama, nadbiskup kaže da je važno umeće slušanja, kao i poimanje razlika kao nečeg što nas ne deli, već obogaćuje. To, naravno, vredi za svaki dijalog, pa i međureligijski i ekumenski.
„Čini mi se zgodnim podsetiti na reči Svetog Doroteja iz Gaze (505–565), koji je govorio da ‘što smo bliži Bogu, bliži smo i jedni drugima. I što smo bliži jedni drugima, bliži smo i Bogu’. Jedno bez drugog ne ide. Dodao bih i misao Kjare Lubik (Chiare Lubich, 1920–2008), odnosno Pokreta fokolara, koji govore o potrebi da se u hrišćanima probudi želju za jedinstvom koja bi nas vratila u srž naše vere kako bismo različitost među nama prepoznali kao priliku za obostrano bogatstvo, bili apostoli dijaloga onde gde jesmo i mogli ljubiti Crkvu drugoga onako kako ljubimo svoju vlastitu Crkvu.“

Kao jedan od problema, nadbiskup Uzinić vidi preterani upliv političkog u versko, tako da ekumenska nastojanja bivaju kočena zbog političkih okolnosti, a da se predstavnici religija češće vode diplomatskim načelima nego verom koja (je u stanju da) preobražava, pa čak i tu politiku.

„Na ovim prostorima, koja su obeležena vrlo visokom religioznošću – a pritom smatram da treba jasno razdvojiti religiju kao obeležje kulturnog identiteta i prakticirajuću veru – verski prvaci zaista mogu napraviti korak napred. No, ponekad mi se čini da uvelike kaskamo za onim što se događa na terenu i da nas *baza* pretiče. Stoga bih skoro i najveći naglasak stavio na ono što se naziva *socijalni ekumenizam* – ekumenizam koji se događa među živim ljudima, u njihovim svakodnevnim životima, i da treba puno više da učimo od tih modela koji nisu opterećeni verskim pripadnostima i razlikama, čije naglašavanje prečesto vodi do onemogućavanja dijaloga, nego polaze od stvarnih životnih situacija“, kaže nadbiskup.

Podseća i na jedan razgovor velikih teologa, preminulog Hansa Kinga (1928–2021) i Jirgena Moltmana (1926) o evharistiji u protestantskoj i katoličkoj tradiciji. Pričajući o razlikama razumevanja evharistije, koje su neretko i nepomirljive, Moltman je rekao: „Hajdemo prvo svi zajedno da sednemo za sto Gospodnji, da jedemo i pijemo, i onda da razgovaramo o našim razlikama.“

Izvoli, molim, hvala i oprosti

Često se reč *dijalog* u javnostima zemalja bivše Jugoslavije čuje kao floskula. Zveči, a ne poručuje i ne preobražava. Prečesto ga (zlo)upotrebljavaju oni koji nisu spremni da sebe preispitaju, užive se u situaciju drugog i čuju, a da odmah potom ne počnu da sagovornika ubeđuju u svoje.

Dijalog na našim prostorima je, prema viđenju nadbiskupa Uzinića, predugo bio neiskren i isključivo usmeren na sopstveni interes.
„Zato su nam se i dogodili ratovi“, kaže. „Problem je što svi stojimo čvrsto ukopani u vlastite pozicije. I niti se pokušavamo potruditi da vidimo sebe i druge iz situacije drugoga. Za dijalog je važno da jedni drugima govorimo iskreno. I da jedni druge slušamo. Bojim se da nam je istorija koju imamo, a koju nismo

uspeli prepustiti naučnicima nego se njom koristimo u svakodnevnoj političkoj borbi i prepucavanju, često pretvarajući je u mitove, nešto što opterećuje dijalog među nama."

A čim se spomenu ratovi, sledeća tema je sećanje – kako pamtimo, a kako zaboravljamo. Ima li nečeg lekovitog u ovom drugom?
„Istorija i sećanje su važni da nam se zla koja smo jedni drugima učinili ne bi ponovila. Ali, da bi istorija ispunila taj zadatak, trebalo bi prestati stalno se pitati ko je koga više povredio, ko je kome više zla napravio. I u svojim bismo istorijskim sećanjima trebali više gajiti uspomenu na one koji su se zalagali za mir, negoli na one koji su vodili ratove."

U jednom starijem intervjuu nadbiskup je kazao da je prošlost važna i da bi trebalo da je poznajemo, ali da to nije slučaj:
„Radije se prepuštamo mitovima, koji hrane naše podele i mržnju. I čine nas zarobljenicima ideja prošlih vremena. Nužno je tome se odupreti, ali ne na način da zaboravimo. (...) Iz prošlosti treba učiti. I truditi se oko sadašnjosti, jer ona je jedino što mi zaista imamo. Ne suočimo li se objektivno s prošlošću, ostaćemo u prošlosti. Nećemo imati ni sadašnjost ni budućnost. (...) Odgovornost je na svima nama, a rekao bih posebno na političarima, koji imaju mogućnost da pokrenu taj proces, ali koji istovremeno često, ako ne i prečesto, kalkulišu s prošlošću u svrhu svojih malih stranačkih i političkih interesa."

U našem razgovoru nadbiskup Uzinić naglašava:
„Zaborav je potiskivanje koje će pre ili kasnije sa svojom destruktivnom moći izaći na površinu. Sećanje, kako kaže papa Franjo u 'Fratelli tutti', jamči i podstiče izgradnju u kojoj će biti više pravde i bratstva. Bez sećanja se, dodaje on, nikad ne može ići napred. Ne napredujemo bez celovitog i jasnog sećanja. Ipak, važno je da to naše sećanje ne bude selektivno i reduktivno. Ono je verodostojno kada smo spremni među zločincima prepoznati i članove vlastite

zajednice, a među žrtvama i članove drugih zajednica. Uz to, u naše sećanje treba uključiti posebno one koji su, kako piše papa Franjo, u zatrovanom i pokvarenom okruženju zadržali dostojanstvo i malim ili velikim gestovima opredelili se za solidarnost, oproštenje i bratstvo."

Jedna od tema kojima se u pomenutoj enciklici papa opsežno bavi jeste i pomirenje.
Za nadbiskupa Uzinića, pomirenje je potrebno živeti. Opraštati svaki dan: „Možda bi to bilo najlakše kada bismo razumeli da smo jedni drugima braća i sestre. Na to nas takođe podstiče papa Franjo u 'Fratelli tutti', stavljajući nam za primer porodicu u kojoj se svađamo, ali i mirimo. I radujemo se uspehu drugih članova. Za autentično pomirenje važan je oprost, koji nije zaborav, ali jeste sposobnost odustajanja od osvete i uzvraćanja istom merom. Važno je i priznanje počinjene uvrede i traženje oprosta. Ponekad su i na globalnom nivou, opet preuzimam misao od pape Franje, važne one četiri čarobne reči koje menjaju nas i druge, a koje je trebalo naučiti još dok smo bili deca: izvoli, molim, hvala i oprosti. No, da bi te reči funkcionisale, treba da budu iskrene. Za pomirenje je od velike važnosti svest da smo i mi slabi ljudi i da znamo i treba da tražimo oprost od drugih i od Boga. Nema nikoga ko nikad nije napravio nešto loše i kome ne treba oproštenje. Biti svestan toga da je najpre nama oprošteno osposobljava nas da bismo i mi mogli praštati. I krenuti putevima pomirenja."

Mladima je dosta Crkve zatvorene u svoje tradicije

Mate Uzinić je za vreme svog stolovanja u Dubrovniku organizovao i učestvovao u mnoštvu zajedničkih projekata i tribina sa predstavnicima drugih verskih zajednica. Svake godine je, kako je inače i običaj za vreme Sedmice molitve za jedinstvo hrišćana, zajednički molio sa predstavnicima Srpske pravoslavne crkve. Naravno, nisu izostajala ni neformalna druženja.

Kaže da su mu posebno u lepom sećanju ostali susreti koji su se, na njegov podsticaj, dogodili između monaha i monahinja Srpske pravoslavne crkve i redovnika i redovnica Katoličke crkve. Ja još pamtim fotografije iz trebinjskih kafića u kojima za svakim stolom sede časne sestre i ćaskaju.

Nadbiskup Uzinić je bio dve godine organizator Letnje škole teologije u Dubrovniku koja se našla u centru pažnje, kako zbog tema tako i zbog govornika. Sada je istu ideju sproveo u Rijeci, gde se u julu održavaju Mediteranski teološki susreti. Učesnici ove škole su mladi teolozi pravoslavne, protestantske i katoličke teologije.

U dugačkom intervjuu koji je prošle godine (2021) dao jednom hrvatskom verskom portalu objasnio je da je ideja Letnje škole teologije upravo teološki susret u dijalogu, a da bi zaista ispunio tu nameru, potrebno je da predavači budu članovi različitih hrišćanskih zajednica i s različitim teološkim promišljanjima i stavovima. Tom prilikom je, obrazlažući krizu teologije koja se drži po strani kada je reč o društvenim problemima, odnosno iznalaženju njihovih rešenja, kazao:
„Kako krenuti prema rešavanju te krize? Govoreći pre dve godine u Napulju o ulozi teologije, papa Franjo je rekao 'da sanja teološke fakultete na kojima se odvija suživot razlika, gde se praktikuje teologija dijaloga i prihvatanja', kao i da teologija mora imati slobodu i da treba otići na 'periferije mišljenja'. Letnjom teološkom školom želimo tome doprineti. Znam da nas to daleko nadilazi, ali s nečim treba započeti."

Pokušavao je u javnosti, a najpre svojim delovanjem, da objasni da život u pluralnom svetu podrazumeva mnoštvo glasova i da je opasno i pogrešno prevideti ih.
„Neke stvari neće prestati postojati samo zato što za njih ne pokazujemo nikakav interes i ne razgovaramo o njima. S druge strane, pre ili kasnije to može

postati problem za nas i za Crkvu, kao što se već događalo vekovima", rekao je u jednoj prilici.

Teme pomenute škole su bile „Teologija u pluralnom društvu", „(A)politična vera: hrišćani u političkom prostoru" i ovogodišnja „Sloboda i odgovornost za izgovorenu reč". Predavači su, između ostalih, bili i spisateljica i profesorka katoličke teologije Tina Beattie, čije se istraživanje mahom bavi odnosom između katoličke tradicije i savremene kulture, posebno u odnosu na rod, seksualnost, reproduktivnu etiku i uopšte ženska prava, zatim lekarka i teološkinja Tereza Forkades, poznata po svojim radikalnim levičarskim stavovima, američki protestantski teolog hrvatskog porekla i profesor na Univerzitetu Jejl Miroslav Volf...

Pitam nadbiskupa čega su mladi žedni, čega su siti, čega se plaše, kako raspravljaju, kakva je njihova radoznalost i koliko su okrenuti jedni drugima.
„Budući da svi ti studenti dolaze s različitih teoloških fakulteta, kod njih se oseća velika želja da se u Crkvama čuje i njihov glas, da ih se poštuje, da im se da prilika. Dosta im je Crkve koja je prignuta nad sebe i svoje interese, zatvorena u svoje tradicije. Žele, posebno kad je reč o njenom odnosu prema svetu i njenoj ulozi u svetu, Crkvu Drugog vatikanskog koncila, posebno onu pastoralne konstitucije, *Gaudium et spes* – o Crkvi u savremenom svetu, Crkvu koja zna čitati znakove vremena i tumačiti ih u svetlu Jevanđelja. Žedni su i dijaloga, i to onog teološkog koji, nažalost, često nemaju na svojim fakultetima. Svaki put ponovo me iznenadi žar s kojim oni ulaze u ovaj projekt, ali još više s kojim u njemu učestvuju. I promena koja se u njima dogodi."

Najupečatljivije mu je sledeće: „Podelio bih osećaj koji su sa mnom podelili mnogi od njih, a to je osećaj Crkve koja je drugačija negoli su oni ranije mislili. Osobito mi je zanimljivo primetiti kako se kod studenata pravoslavne teologije menja njihovo mišljenje o Katoličkoj crkvi. Neki od njih su mi

posvedočili da i svoju Pravoslavnu crkvu počinju gledati na nov način. I da žele u njoj pronaći svoje mesto. Mnogi od njih su nakon Letnje škole teologije u Dubrovniku odlučili pronaći i u društvu svoje mesto kao hrišćani. Nadam se da će u tome uspeti."

U radu sa mladima nadbiskup Uzinić smatra da je važno biti iskren i slobodan, da se mladi ne zarobljavaju i da se od njih ne prave nekakvi elitni hrišćani koji će se izdvojiti od svega:
„Treba da im pomognemo da budu hrišćani u svetu. Naravno da u svemu tome moramo voditi računa da im pokažemo lice Boga koji ih ljubi. I Isusa Hrista kome je stalo do svakog od njih. Zato je važno ne samo propovedati im Jevanđelje, nego ga i živeti. Sveti je Franjo Asiški znao reći svojoj braći: 'uvek propovedajte Jevanđelje, a po potrebi i rečima!' (usp. *Franjevački izvori*, 43). A Sv. Pavle VI, papa Koncila, pisao je da su današnjem čoveku potrebniji učitelji nego svedoci, a ako su mu potrebni učitelji, onda su mu potrebni kao svedoci."

Ne treba se plašiti slobode

Kako se podele raspiruju, a kako zaceljuju? Koja je uloga Crkava i verskih zajednica i njihovih vođa u ovim procesima? Koje su granice njihovog delovanja, a koliko bi opet mogle da učine? Koliko su do sada činile?
„Podele se raspiruju na različite načine, a posebno kad se koriste za neke druge ciljeve. Nažalost, i Crkve i verske zajednice su znale biti, a i još su, iskorišćene za neke druge ciljeve. A baš mi, koji za sebe smatramo da smo most koji povezuje ljude s Bogom, trebalo bi da budemo graditelji mostova, a ne zidova među nama. Crkve i verske zajednice koje su autentične, postaju, upotrebiću Hristove reči, svetlo sveta i so zemlje. Nažalost, često se to svetlo ne vidi i so obljutavi", smatra nadbiskup Uzinić. „Isus je – srešćemo to pažljivim čitanjem Jevanđelja – vrlo često govorio o opasnosti izopačenja religije i verskih službenika. Nije to bilo samo u Isusovo vreme nego se nažalost ponavljalo kroz celu

istoriju, i toga nažalost ima i danas. To je jako opasno, dijabolično: činiti zlo pod plaštom tobožnje svetosti ili u ime Boga i vere. Nasuprot tome, kao Crkve i verske zajednice imamo veliki potencijal, ali Bog i njegov interes – a Bogu su uvek u interesu čovek i njegovo dobro – treba da nam budu pre svakog drugog interesa. Jedini način za zaceljivanje rana je ljubav. Ljubav leči sve rane."

Kada je reč o zaceljivanju rana na ovim prostorima, u svojim javnim obraćanjima nadbiskup Uzinić govorio je o važnosti istorijskih nauka i njihovog proučavanja, kao i o promeni naglaska – ka zločinima svoje strane i žrtvama druge strane, jer je najčešće obrnuto. Pre nekoliko godina je izjavio: „Nažalost, zločini su se dogodili sa svake strane. Mene posebno kao člana hrvatskog naroda najviše pogađaju oni zločini koje su počinili članovi hrvatskog naroda. Jer, uvek je bolje biti žrtva negoli zločinac. Bez obzira što u ovom svetu to može izgledati drukčije. Dakle, treba da svi pokušamo da malo više vidimo žrtve drugih i svoje zločine. Ja mislim da bi to onda bio put prema istinskom miru i pomirenju. Ne poričući svoje žrtve, ali prepoznajući tuđe žrtve. Kao što je bilo zločina sa svake strane, tako je bilo i žrtava sa svake strane. Ko je imao više, ko manje, na kraju to nije važno, jer svaka žrtva je neizmerno velika."

Rat je jednostavno uvek pogrešan, rat je ludost, borili smo se oko teritorija, a danas ljudi odlaze i te teritorije ostaju prazne, objasnio je svoje viđenje u više navrata.

Pitam potom gde je u svemu tome mesto straha, a gde mesto slobode. Kakav je u savremenosti njihov međusobni odnos?
Nadbiskup Uzinić kaže da deluje da se savremeni čovek više od bilo čega drugoga boji slobode. I zato se u strahu uvek ponovo vraća različitim oblicima ropstva.
„Istorija Izraela kojeg Bog oslobađa iz egipatskog ropstva, istorija je čovečanstva koje se, jer se boji slobode, uvek ponovo vraća egipatskim loncima i klanju zlatne teladi. Zato ponovno na snazi dobijaju različiti oblici totalitarizma, a u

porastu su i različiti fundamentalizmi, uključujući i one verske. Nažalost, ni s nama hrišćanima nije drugačije. Uvek ponovo zaboravljamo da nas je Hrist oslobodio za slobodu, kako piše Sv. Pavle Galaćanima (5,1), te se ponovno prepuštamo jarmu ropstva i pravila koja su sama sebi svrha. A mi bi, jer smo oslobođeni za slobodu u ljubavi koja nikome ne želi zlo i svima čini dobro, trebalo da budemo primer i podsticaj i svima drugima da se oslobode straha za ljubav, dijalog, prijateljstvo, za bratstvo."

O autorki

Jelena Jorgačević Kisić je novinarka beogradskog nedeljnika „Vreme“, gde se u najvećoj meri bavi temama vezanim za religiju, obrazovanje i ljudska prava. Objavljuje tekstove i u drugim domaćim i stranim medijima. Dobitnica je nekoliko nacionalnih novinarskih nagrada za svoje članke. Potpredsednica je borda direktora Međunarodnog udruženja novinara koji se bave religijom (The International Association of Religion Journalists).

Završila je Fakultet političkih nauka u Beogradu, zatim master studije Teorije kulture na istom fakultetu, a potom dvogodišnje master studije Religiologije na Univerzitetu u Erfurtu (Nemačka). Trenutno je na doktorskim studijama na Univerzitetu u Regensburgu (Nemačka).

Organizovala je i učestvovala na brojnim konferencijama i diskusijama vezanim za različite aspekte odnosa između religije, društva i države, kao i religije i medija. Predsednica je nevladine organizacije Forum za religiju, medije i kulturu sećanja.

KONRAD ADENAUER STIFTUNG

Fondacija Konrad Adenauer (KAS)
je nemačka politička organizacija

KAS deluje nezavisno u oblastima političkog savetovanja i obrazovanja. Od 1964. godine nosi ime prvog nemačkog saveznog kancelara, čije principe Fondacija sledi kao svoju obavezu. Fondacija je prisutna u mnogim zemljama sveta, a i u Nemačkoj ima razvijenu mrežu Obrazovnih centara.

Srbija i Crna Gora nalaze se trenutno u procesu tranzicije. Svim građanima društva, uključujući i političare, predstoje veliki izazovi koje treba prevazići: u ekonomskom, socijalnom i društvenom domenu.

Fondacija Konrad Adenauer želi u pozitivnom duhu da isprati ove procese. Naši seminari, radionice i konferencije treba da doprinesu boljem razumevanju principa Evropske unije, odgovornosti partija i parlamenta, poimanju pravne države i slobodnih medija. Posebno se obraćamo mladim i politički zainteresovanim ljudima.

Oblasti rada Fondacije Konrad Adenauer za Srbiju i Crnu Goru su:

- Političke partije i parlamentarno savetovanje
- Jačanje evropske sposobnosti Srbije i Crne Gore
- Uspostavljanje vladavine prava
- Pružanje informacija o socijalnoj tržišnoj privredi
- Obuka novinara
- Međureligijski i međuetnički dijalog
- Program stipendiranja.

www.kas.de/serbien * office.belgrade@kas.de

Forum za religiju, medije i kulturu sećanja

Nevladino i neprofitno udruženje građana osnovano radi ostvarenja ciljeva u oblasti religije, medija i kulture sećanja. Ono što povezuje naše delovanje je potreba za osnaživanjem društvenog dijaloga. Težimo da doprinesemo dijalogu između crkvi i verskih zajednica i medija kroz ojačavanje međusobnog razumevanja i saradnje, produbljivanje znanja jednih o drugima. Takođe, imajući u vidu do koje mere prošlost i sadašnjost utiču jedno na drugo, smatrali smo da je veoma važno raditi i na ovom odnosno proučavati kulturu sećanja, kroz teorijska i empirijska istraživanja.

Smatramo da je za postojanje zdravog društva neophodan razgovor u kojem se susreću i sučeljavaju stavovi; gde su sagovornici ravnopravni, uvažavaju Drugog ali imaju slobodu da iskažu svoje; u kojem se ne strepi od samopromatranja i kritike, koja je konstruktivna; u kojem vlada znanje, a ne polu-informacija i otuda strah. Zato se Forum zalaže za edukaciju i razmenu autentičnog mišljenja.

Forum ostvaruje svoje ciljeve kroz organizovanje okruglih stolova, seminara, radionica, savetovanja, konferencija i objavljivanja publikacija.

Devet razgovora o sebi i svima nama

Muftija Salem ef. Dedović

Episkop Grigorije Durić

Nadbiskup Stanislav Hočevar

Muftija Mustafa ef. Jusufspahić

Episkop Ilarion Lupulović

Fra Marko Oršolić

Đakon Branislav Rajković

Fra Iko Skoko

Nadbiskup Mate Uzinić

ISBN 978-86-86661-96-8